

نام: محمد آصف خاں
 جنم: 29 نومبر 1929ء
 جمن بھومیں: بستی دانشمنداں، ضلع جالندھر
 تعلیم: ایم۔ اے (پنجابی)
 کم کار: (1) سیکرٹری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور
 (2) ایڈیٹر، تمہا ہی ”پنجابی ادب“ لاہور

کتاباں:

سودھیاں:

(1) جنگ ہند پنجاب (1972ء)، (2) آکھیا بابا فریدؒ نے،
 (3) ہیر دمودر (1986ء)، (4) کافیاں شاہ حسینؒ (1987ء)،
 (5) آکھیا بلھے شاہؒ نے (1992ء)، (6) آکھیا خواجہ فریدؒ نے (1993ء)

زل کے:

(1) اجوکی کہانی (1960ء)، (2) چوٹویں کوتا (1993ء)،
 (3) منڈھلی لفظالی (1976ء)، (4) کرن لیکھا (1984ء)
 (1) احمد خاں کھرل (1980ء)، (2) سندھی ادب (1991ء)
 (3) نیک سک (1992ء)

اپٹے دلوں:

پیار دا پنڈھ (1994ء)

ترجمہ:

ویروا

6	ساڈے دلوں	1
7	کلی گل	2
10	بھرے سینڈار	3
33	پننگریواں	4
42	پنجابی بولی دا پچھوکڑ (XIII-I)	5
	آریہ کدوں تے کتوں؟، ویدی،	
	شسرت، پراکرت، اب بھرتش، پنجابی	
150	پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی	6

ISBN - 969 - 411 - 159 - 5

کتاب دا ناں: پنجابی بولی دا پچھوکڑ

لکھیار: محمد آصف خاں

چھپن ورھا: جون 1996ء

مئی 2003ء

مارچ 2014ء

چھاپن ہار: پروین ملک

سیکرٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ

قیمت: 250 روپے

چھپن تھاں: برکی آرٹ پرنٹرز، لاہور

اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد کے عکس اطلاعات و نمونہ و امور نوجواناں، پنجاب
سرکار، دسے ملی پبل ورتن ہال جمالی گلی

پہلی گل

1945ء وچ میرا اک ہائی ریلوے وچ بھرتی ہو کے سید پور (بنگال) فرمایا۔ میں اونہوں پنجابی بولی وچ چٹھیاں لکھدا ہوندا ساں۔ اک دن میرے وڈے بھرا (اللہ بخشے) نے اک چٹھی میرے ہتھوں پھرنی۔ پنجابی وچ لکھی چٹھی دکھ کے، اوس کاوڑ کھادی۔ مینوں مندا دی بولیا تے چٹھی دی پھاڑ دتی۔

1948ء وچ میری یاری زاہد ڈار دے وڈے بھرا جاوید ڈار، اقبال جعفری تے آغا اعجاز نال ہو گئی۔ ایہناں نوں کتاباں رسالے پڑھن دا یوں شوق سی۔ جدوں کوئی کتاب جاں رسالہ مکا بہندے تاں مینوں پڑھن لئی دیندے۔ چھٹی ای ایہناں ترے تاواں وچ دو ہور تانواں دا دادھا ہو گیا۔ ایہ سن راجا رسالو تے اکل علیسی۔ ایہ دوویں لکھدے وی سن۔ پھیر اسان رل کے حلقہ ارباب ذوق، حلقہ ارباب علم تے کئی ڈوجے اکٹھاں وچ جانا چھوہ وتا۔ اوڑک مینوں وی لکھن دی چٹیک لگ گئی۔

1956-57ء وچ پنجابی مجلس بٹائی گئی۔ میں اوہدے اکٹھاں وچ حصہ لین لگ پیا۔ 1945ء توں 1957ء تائیں میرے اندر جیہڑا پنجابی لکھن ہاراستا بیاسی، اوہ نر جاگ پیا۔ میں پنجابی وچ تے پنجابی بارے لکھنا چھوہ وتا۔ صدر ایوب خاں دے مارشل لاء ویلے جدوں پنجابی مجلس نوں بند کر دتا گیا تاں میں اوس دا سیکرٹری ساں۔ پھیر میں جنوری 1960ء وچ ماہنامہ ”پنجابی ادب“ لاہور کڈھنا چھوہ وتا۔

ساڈے ولوں

پنجاب اک اجیسی دھرتی اے جیہدے اُتے دن سونیاں تہذیبیاں دا پرچھاواں پیدا رہیا اے۔ لکھن پڑھن دی بیج ہزار ورھے پرائی تاریخ وچ بے انت لیبیاں ورتیاں گئیاں۔ ہر نویں آن والی قوم نے اہٹی لہی ایس دھرتی تے لاگو کردتی۔ ایس طرح پنجاب دے لکھن پڑھن دی تاریخ لڑی وار دی رہی تے ٹوٹے ٹوٹے وی۔ کھوجکاراں سامنے ایہ اوڑ آن کھلوتی پئی اوہ کنیاں ٹولیبیاں بارے کھوج پرکھ کرن تے فیر کوئی رستہ کڈھن۔ نتیجہ ایہ نکلیا جے پنجاب دی تاریخ دی کھوج دا کم ای ٹھپیا گیا۔ ورتی ورتی کے ہمت وی کیتی تاں اک دو کچھ ای سامنے لیا کے بس کر گئے۔

محمد آصف خاں پنجاب دی دسوں توں لے کے زبان دی بتر بیکر کم کرن دا مذہ بنو کے اک اجیسی کچی پیڑی نیہہ اُساری اے جیہوں ذلا کے کوئی کھوجکار نہیں لکھ سکدا۔ ایہناں جین الحق فرید کوئی دے کم توں آگے دوہاندیاں آج دے کھوج پرکھ کرن والیاں لئی بہت سارے نویں ذرکولے تے اہٹی مان بولی دا آدر مان دوحان دی ریت پائی۔ ادارہ بڑے مان نال تھیلی کتاب دا تیجا ایڈیشن اپنے پڑھن والیاں لئی پیش کردا اے۔

پروین ملک

سیکرٹری

پنجابی بولی بارے کھوج دا مڈھ اوووں بھیا، جدوں میں اک مضمون ”پنجابی زبان کی مخصوص آوازوں کی اِلا“ لکھیا۔ ایہدے گروں دوجا مضمون ”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ لکھیا۔ ایہدے دوویں مضمون روزنامہ ”امروز“ وچ چھپے سن۔ پھیر میں کئی مضمون پنجابی بولی دے لسانی پکھاں بارے لکھے۔ اک مضمون اردو دائرہ معارف اسلامیہ (جلد 5- کراسہ 11) وچ چھپیا، جس وچ میں لکھیا کہ پنجابی اوووں دی اتھے بولی جاندی سی، جدوں آریہ اتھے آئے۔

”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ ناں دے مضمون وچ میں پنجابی بولی دے ہند آریائی ہونڈ تے شک دا اظہار کیا سی۔ اوہناں دناں وچ عین الحق فرید کوٹی ہوری ”لسل و نہار“ بلا ہور وچ لفظاں دے ہنگریوں (اشتقاق) بارے مضمون لکھدے ہوندے سن جس اوہناں نوں ایہے ایس مضمون دی نقل کھلی اتے ناں ای اوہناں نوں پریریا کہ اوہ میرے نظریہ نوں اگانہہ دوحاوان۔ ایس سانگے اوہناں اک مضمون ”پنجابی زبان دیاں جزاں“ لکھیا، جو میں اپریل 1960ء دے ماہنامہ ”پنجابی ادب“ وچ چھاپیا۔ ایس سلسلے دے اوہناں ہور وی کئی مضمون لکھے، جو بعد وچ اوہناں دی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ وچ اکٹھے کر کے چھاپے گئے۔

ایس کتاب (صفحہ 131) وچ اوہناں میرے مضمون دا حوالہ ضرور دتا ہے پر پنجابی بولی دے غیر آریائی نظریہ دے بانی ہون دے چاہ وچ میری کھوج تے سوچ نوں رد کر دتا ہے۔

فرید کوٹی ہوراں دے مضمون وچ اک اُون ایہہ وی ہے کہ اوہ ہرپا جاں وادی سندھ توں گل چھوہندے سن تے دراوڑی اتے مکا دیندے سن۔ اوہ اہٹی کھوج دی تینہ لفظاں تے دھر دے سن جد کہ لسانیات وچ لفظالی دی سانجھ نوں کوئی اہیت نہیں دتی جاندی کیوں جو بولیاں وچ لفظاں دا دان پردان مڈھ توں ای ہوندا آریا ہے۔

تسیں دیکھو گے کہ ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ والے مضمون وچ میں اک ہور سیدھ دتی ہے۔ وک وی وچ دے غیر آریائی قبیلیاں بارے تفصیلی لکھیا ہے، جیہناں ول میں

الحق فرید کوٹی ہوراں دا کدے دھیان نہیں گیا سی۔ پھیر اوہناں ویدی، سنسکرت، پراکرت تے اپ بھرنش نوں وی پنجابی دے حوالے ناں کدے نہیں پھرو لیا سی اتے پنجابی تے سنسکرت دیاں گرامری بیٹراں نوں کدے چھوہیا تک نہیں سی۔
تسیں دیکھو گے کہ میں پنجابی بولی سانگے ڈھیر ساری نویں کھوج تہاڈے موہرے دھردا پیا ہاں۔ جے ایہہ تہانوں پوہوے تاں میں لکھ کھنیا۔
(محمد آصف خاں)

بھرے بھنڈار

پاکستان تے بھارت دی پنجابی وچالے پاڑ دونوں دن ودھدا پیا ہے۔ کسے دی ایس پاڑ توں میلن دل دھیان نہیں دتا۔ مندے بھاگاں نال جیناں توں آس کیتی جا سکدی ہائی کہ اوہ کوئی اپرالا سوچسن، اوہ آپوں ایس پاڑ نوں ہور موکلا کرن وچ رُجھے ہوئے ہن۔ سائوں گئے تھے ای کجھ ایسے لکھیار لکھسن، جیناں توں ایہہ چتا مہدی پئی ہئی کہ اجیہا اُم ہووے، جیندے راہیں بولی دی سانجھ کھیر وں کھیر وں نہ ہووے۔ اوہ سوچدے ہن کہ ساڈی لوک بولی اکو ہے، ساڈا کلاسیکی ورثہ اکو ہے، ساڈے لوک گیت اکو ہن، ساڈی دھتل تے ویب دے مڈھے روپ دی اکو ہن۔ تاں پھیر ایہہ پاڑ کیوں؟ ایہہ کھیو! کیوں؟ ایہہ ڈپھیر کیوں؟

میں ایس وڈی نوں آپوں بہہ کے دچا یا ہے۔ کجھ نکھیڑے کیٹے ہن، کجھ سٹے کڈھے ہن، جو تہاڑے نال سانجھے کرنے لوڑا ہاں۔

بھارت وچ پنجابی دونوں دن ہندی سنسکرت وچ وڈی پئی ہے۔ ایس مہان نوں ڈکٹن لئی سوہن سنگھ جوش تے اوہناں دے ساتھیوں وڈے جتن کیٹے ہن، اڑ کے لائے ہن پر اوہناں دی گھاٹا اچھل رہی ہے۔ ایس دا وڈا کارن بھارت سرکار دی اوہ اپونت ہے، جو بولی دی سانجھ نوں توڑن لئی مہدی گئی ہے۔ 1948ء وچ ای بھارت سرکار دا وزیر داخلہ

سر دار ٹیل ایس سٹے تے اڑ گیا ہائی کہ سکھاں دے گوردوارے، کلاسیکی ورثہ، لوک ادب اتے ہور بہت کجھ پاکستانی پنجاب وچ رہ گیا ہے۔ ایس پاروں ایہناں دا دھیان اوہرا ہی رہتا ہے، دلی دل کدے نہیں موڑیا جا سکنا۔ سر دار ٹیل سکھاں نوں اک اجیہا لارا لایا، جس نوں اوہناں بھولے بھا پروان کر لیا۔ اس آکھیا کہ بھارتی آئین مطابق پنجابی نے راج بولی بنٹا ہے۔ ایس ویلے ایہہ بولی نمائی نتائی ہے۔ ایس پاروں ایہہ راج دربار دے کماں کاراں دی ہائی نہیں بن سکدی۔ اس پنجابی دے واہرے تے اُس یوں دے تاں تے پینالہ وچ بھاشا و بھاگ دی نیمہ دھری۔ بھاشا و بھاگ ولوں رسالے چھاپے جاوٹ گئے، دو جیاں بولیاں توں ترجے تھیون گئے۔ سائنسی اصطلاحواں نوں پنجابی وچ ڈھالیا جاوٹ لکیا۔ تھوڑی جیہی احتیاط ایہہ ورتی گئی کہ ترجے دا کم اوہناں پروفیسراں توں کروایا گیا جو مضمون دے تاں ماہرین پر ایٹی بولی دے ایڈے جاوٹ نہیں سن۔ ایہناں پروفیسراں نوں وی پیسے کماوٹ دی وڈی کابل ہائی۔ اوہناں ہندی سنسکرت دیاں ڈکشنریاں سامنے رکھ کے دنان وچ ای کم نیڑ لیا۔ سنا ایہہ نکلیا کہ کجھ ورھیاں وچ ای پنجابی دا مہاندرا اوہ نہ رہیا، جس دی لوکائی جاوٹ ہائی، جو ایس تسمیں مڈھ توں ہنڈھادندے پے ساں۔ کجھ ورھے پہلوں دی گل ہے کہ گوردوانک یونیورسٹی، امرتسر دے وائس چانسلر ڈاکٹر بشن سنگھ سمندری نوں بھری محفل وچ آکھٹا پیا ہائی کہ ایس سیدنا وچ دوواناں جس بولی وچ پیپر پڑھے ہن، اوہ میری سمجھ توں باہر ہے۔ گلاں باتاں تاں ایہہ میری بولی وچ ای کردے ہن پر لکھن نکلیاں خورے ایہناں نوں کیہ ہو جائدا ہے؟

پاکستان وچ سرکار نوں بھارت سرکار وانگوں کوئی اپونت بناوٹ دی لوڑ ای نہیں پئی۔ اتھے گھر دے ویری ای اوہو کجھ پور دے پئے ہن۔

1979ء دی تعلیمی پالیسی مطابق پاکستان سرکار نے گھلھ وتی ہوئی ہے کہ چے کوئی صوبہ چاہوے تاں ایٹی جو ہی بولی راہیں سکولوں کالجوں وچ تعلیم دے سکدا ہے پر پنجاب

سرکار خورے ایہہ تعلیمی پالیسی دیکھی ای نہیں۔ جے دیکھی ہے تاں اوں نوں پوہندی نہیں، وارا نہیں کھاندی۔

کیہ ایس آپے وی دیری نہیں ہاں؟ ایس گل نوں پروان کرن وچ جھکن دی کیڑی گل ہے! سکن دی کیہ لوڑ ہے!! جی، ایس بھتوں وڈے دیری ہاں۔ اسان اپٹے مٹھیاں آتے پکے سجائے ہوئے ہن، لکھیار ہوٹن دے، پر لکھن دیلے بولی ایس اجیہی ورتدے ہاں، جو بت ورتوں دی ہے، جو بول چال دی ہے، جو سوکھ یعنی CONVENIENCE دی ہے۔ ساڈے مٹھیاں اتے ایہہ ٹکا تے ای ٹھہنڈا ہے، پھدا ہے، چچرا ہے، سو بھدا ہے، جے ایس اپٹے آپ نوں ایہدے سواہرا کرے، ایہدا ہائی بٹائیے۔ ایسے سوکھ اتے ان گھیلی پاروں کدے ایس ”پاک پنجابی“ دا نعرہ لا دیندے ہاں تے کدے ایہہ آکھ کے پنڈا چھڈا لیندے ہاں کہ نوں SENSIBILITY اپٹے لئی نوں لفظی دی وی منگ کردی ہے۔ میں آکھدا ہاں کہ جے گھروں بٹا سر جاوے تاں مانگتاں واگھوں جھولی اڈن دی کیہ لوڑ ہے۔

ادبی بولی بارے تاں تہاڈے جیے سو جھواناں نوں ایہہ دسن دی لوڑ ای نہیں کہ وڈکیاں ولوں سچیت جتن راہیں ایہہ بولی ہوند وچ آوندی ہے۔ اوہ اہٹی لکھتی بولی نوں اجیہا ڈولدے ہن، اوں دا اجیہا مہاندرا لیکدے ہن کہ اوہ ہر پڑھن ہارے نوں اہٹی ہی بولی چا پدی ہے۔ ایسے پاروں اوہناں دیاں لکھتاں اوں جھہ دے سارے پسار وچ وڈے آدرتال پڑھیاں ویندیاں ہن۔

میری چاہے ساڈا وڈا دکھانت ایہہ ہے کہ ایس اہٹی جی بولی جاں بول چال دی بولی دی وکھن وچ گھرے رہندے ہاں۔ ایس دھول نوں لکھن لئی کوئی ٹیل نہیں لاوندے۔ ایویں رہے جے تے جیے ای نہیں سکون آپھرے ورتدے ہاں۔

پچھے جیے پنجابی ادبی سنگت دے اکھ وچ اک لکھیار بارے گل کر دیاں میں

آکھیاسی کہ اوہناں اپٹیاں اٹھاں دساں کتاباں (ناول، ڈرامے، شاعری) وچ گھٹ ودھ 20 کن درتے ہن۔ ایہناں وچوں 15 کن ایہے ہن، جو اُردو، ہندی تے پنجابی وچ سانجھے ہن۔ رہندے پنج ایہے کن ہن جو پنجابی دے خالص اپٹے ہن۔ ہن تسیں آپے ای دسو کہ ”کن لیکھا“ کتاب وچ دتے گئے دو ہزار کٹاں نوں ورتن لئی کیہڑے پنڈوں لکھیار آون گئے۔

ساڈے کئی ڈوبے لکھیاراں وچ دی ایہو کاٹن ہے، ایہو اوٹن ہے۔ اتھے میں اک کچھ ول ای دھیان دوانا لوچدا ہاں۔ پنجابی وچ ہر جانور دے بولن لئی دکھ دکھ لفظ ہن۔ ایہو ای نہیں سکوں اوہناں دیاں دکھ دکھ حالتاں دیاں آوازاں لئی وی اڈڑے لفظ ہن، پر ساڈے لکھیاراں سواہرے تے ڈھکویں لفظ بھال کے ورتن دی کدے کھینچل نہیں کیتی۔ اوہناں دیاں رچناواں وچ مور دی بولدا ہے تے کوئل دی بولدی ہے۔ اٹھ وی بولدا ہے تے بکری وی بولدی ہے۔ اتھے میں گجھ جانوراں دے بولن بارے دسدا ہاں۔ میں ایہہ لفظ کلاسیک سرمائے جاں بولڑیاں وچوں اکٹھے کیجے ہن۔

1- پرنڈے

چرکن: پکے پنچھیاں دے بولن لئی اک عمومی لفظ۔

چوکن، چرلاون، چھلاون: چڑی دا بولن۔

کاکن: کاک دا بولن

گرلاون: کوچ دا بولن

کککن: تیر دا بولن

کککن: کبوتر دا بولن

جھنگارن: مور دا بولن

پناکن: بیڑے دا بولن

کوکن دا بولن

گھر کن: گرمی پاروں گلوی جاں کے مور جانور دا ہولی ہولی آواز کڈھن۔

گھوکن: گھگھکی اگیرے دا بولن۔

ٹینا کن: ٹیری دا بولن۔

2- جانور

ٹراون: گاں اچھ دے بچے دا ددھ لئی بولن۔

اڑکن، ریکن: بچھ دا بولن۔

ڈاکرن، راکسن: گاں دا بولن۔

بھوکن: گئے دا بولن۔

ٹوکن: گھرا کتورے دا بولن۔

نیکن، بھسکن، گرڈاون، رکن: اٹھ دا بولن (اٹھ لئی رکن اوس ویلے ورتدے

ہن، جدوں ادھ لڑائی وچ ہار کے بول پوے)۔

میاکن: مٹی دا بولن۔

میاون، ریکن: بھینڈا بکری دا بولن۔

چیکن: سبب دا بولن

شوکن: سپ دا بولن۔

بیتکن: کھوتے دا بولن۔

باکن: لیلے دا بولن (کے نوں تھوڑے پندھ دی دس پاوٹی ہووے تاں لیللا

باک ورتدے ہاں۔

دکن: گھوڑے دا بولن۔

ٹراون، ٹرکن: ڈڈو دا بولن۔

کھکن: لوصوی دا بولن۔

ہواکن: گدڑ دا بولن۔

چنگھاڑن: ہاتھی دا بولن۔

پکن، بوکن، بھکن، کچن: شیر دا بولن۔

گھراون، گھورن: سور دا بولن۔

ڈھکن: گاں جاں داندولوں خاص حالت وچ بولن۔

دڑکن: ساہن دا بولن۔

پھر انج ای جدوں جانوراں دے پچیاں دی گل کر دے ہاں تاں ڈھکویں لفظ

دی ورتوں کرن دی تھاں اوس لفظ دے نال ”پچ“ دی پچھیر جوڑ کے کم سار لیدے ہاں

جدکہ ساڑے کول پہلاں ای لوڑ بندے تے ڈھکویں لفظ موجود ہن جیویں:

بلی: بلوگرا

بھینڈ: لیللا، بھڈورا

سنا: کٹورا، گھر

ہرن: بک

کھوتا: کھرکا

گلوی: پچوچا

اٹھ: ٹوڈا

بکری: چھلاڑو، پھورا

سور: کینڈ

چوی وغیرہ: بوٹ

گاں: گاہ، چھی۔ انج ای جوان ہو کے دھناپ جاں ڈیہڑی تھی ویندی ہے۔

گھوڑا: وچھیری۔ ارج ای جوان ہو کے پہان تھی ویندی ہے۔

بھی: پُنگ۔

ارج ای چیزیں دی بہوں کنتی دن لئی "بہت، ڈیر جاں گھنے" دے لفظ ورتدے ہاں۔ ایس دے الٹ ساڈے کول کئی ایسے لفظ ہن، جتھے عددی صفت ورتن دی تھاں اکو ڈھکویں لفظ توں کم لے سکدے ہاں جیویں:

بہت سارے کتے: لووہ

شکاری کتے: ریز

بھیڑاں: وگھو

بھیڑاں، بکریاں: اجڑ

اٹھ: وگ

جھاں: مہاگ

رلے لے جانور: چھیڑ

ڈھراں دی قطار: چانگ

پیری واس: ٹڈ

چدراں مگر بھین والے: واہر

فریادیاں دا اکھ: میڑ

بھی دے شکاری: ہنڈ

پتاون ڈھکے: چچ

ویاہ ویلے سوئیاں: میل

مرن ویلے اکھ: مکاں

ٹونجاں: ڈار

چوہیاں: ہور

بھی دے بچے: پُنگ

درخت: لک

منڈے: منڈیر

ہر بولی اپٹے بولن ہاریاں ویاں لوڑاں تھوڑاں اپٹے بھرے جھنڈاراں وچوں ای پُرن دی ستیا رکھدی ہے۔ لوڑ ایس گل دی ہوندی ہے کہ اوس دے لکھیار بکنے کو چھیت ہن۔ اوہناں دا قبلہ درست ہے جاں نہیں۔ کیہ اوہناں لہجہیاں نکاں، ٹھاہراں نوں کا کھیا ہے، جتھے لوڑی لفظی اوہناں نوں اڈیکدی پئی ہے، اوہناں دی قلم چھوہ نوں ترسدی پئی ہے۔

ایہہ آکھتا آکا ای بے تمہواتے بھلکھئے بھریا ہے کہ فلانی بولی پچھڑی ہوئی ہے اتے ڈھکائی بولی ترقی دیاں سکھراں چھو رہی اے۔ ہر بولی اپنے بنیلاں دیاں لوڑاں توڑاں اپنے بھرے بھنڈارتوں ای نچھ سکدی ہے۔ جیویں جیویں سماج دولانگھاں پندا آگاہہ ودھدا ہے، بولی وی تال دے تال پیر پیچ کے آگاہہ ودھدی ٹری جاندی ہے۔ ایہہ ہر بولی دا آپ مہارا وسن ہے پر کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ سماج چھڑپتے مار کے آگاہہ ودھدا ہے۔ اوس ویلے آپ مہارا وسن سماجی لوڑاں دے ساناواں نہیں اتردا۔ ایہہ اوس بولی دے لکھیاراں لئی دنگار دا ویلا ہوندا ہے۔ ایس دنگار نوں نچھن لئی پہلاں لوک بولی راہیں داوائی جاندی ہے۔ ایہہ بت درتوں وچ آون والی اوہ بولی ہوندی ہے، جس راہیں ہر جگہ کھٹا لپٹے وچار ڈوجیاں نال سانجھے کردا ہے۔ اوس دا مقصد اہٹی گل ڈوجیاں تائیں اپڑاوا ہوندا ہے۔ ایس پاروں بولی ورتیاں اوہ ایڈا نچت نہیں ہوندا۔ اہٹی تے ڈوجیاں بولیاں دی لفظی دل گذر کے سنے سدھ بولی فریا جاندی ہے۔ ایہہ ای نہیں سکوں جتھ، تک، آکھ دیاں سینٹاں راہیں وی تال دے تال کم چلائی جاندی ہے۔

لوک بولی گروں ادبی بولی دا پڑاہ آدندا ہے۔ ادبی بولی دی مینہ لوک بولی دیاں مینہاں اتے ای اُردی ہے۔ ایہہ ہونڈیاں وی ادبی بولی نوں پینڈے اُردی ہے اتے اپنے

لئی نویاں لیہاں اٹکدی ہے۔

دوناں وچ اک وڈا لکھیڑ وی ہے۔ ادبی بولی کہتے بول چال وچ نہیں ورتیندی، چھڑی لکھن پڑھن وچ ای آدندی ہے۔ اوہ ایس پاروں کہ ایہہ لکھیاراں دلوں اک نچیت آہر دا رہا ہونڈی ہے۔

ڈوجی گل ایہہ کہ جس بولڑی نوں ادبی نرتبہ دتا گیا ہوندا ہے، اوہ اپنا نرول پنڈا چھنڈ کے، اک اجیہا اُچھاڑ ہنڈھا رہی ہونڈی ہے، جس وچ ڈوجیاں بولڑیاں دیاں دن سونیاں ناکیاں سو بھدیاں پھیاں ہونڈیاں ہن۔

ادبی بولی بارے اک ہور گل وی چیتے رکھن والی ہے۔ اوہ ایہہ کہ شاعری وچ تول دیاں پانڈیاں ہونڈیاں ہن۔ ایس پاروں شاعر اچیت ای ڈوجیاں بولیاں دی لفظی ورتن دی کھلھ مان لیندا ہے پر نثر لکھن ویلے ایہہ کھلھ نہیں لہ سکدی۔ بولی ورتیاں ودھیرے نچیت تھیو تا پیندا ہے۔ ایہہ تے ای ہو سکدا ہے جے لکھیاراہٹی دھرتی، اہٹی بولی تے اپنے لوکاں نال جویا ہویا ہووے۔ اپنے کلاسیکی ورثے نوں اوس ڈونگھی نیچھ نال گھوکیا ہووے تے وڈکیاں دے پایاں پونیاں نوں وڈی سوجھ نال اپٹایا ہووے۔ اوہ پڑھیا لکھیاراں پڑھ نہ ہووے۔ اج ساڈا وڈا دکھانت ای ایہو ہے۔ اج ایس نہ تاں اہٹی دھرتی تے اپنے لوکاں نال جوجے ہوئے ہاں اتے نہ ای کدے اپنے کلاسیکی ورثے نوں نیچھن، گھو کھن دی اسان کھچل ای کیتی ہے۔ مندے بھاگاں نال ایس دا جوہلا نکلیا ہے، ساڈوں اوہ آکا ای وارا نہیں کھاندا۔ پر پھیر دی ایس ڈھینھاں وانگوں اڑے ہوئے ہاں تے سیائیاں دی گل گولن لئی تیار نہیں ہاں۔

ساڈے وڈ وڈیریاں..... بابا فرید توں خواجہ فرید تائیں..... نے ساڈی ادبی بولی دا اُسرگا لہندی بولڑی تے کھڑا کیتا سی نال دے نال ڈوجیاں بولڑیاں دی لفظی نوں وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا ہائی۔

دو آجے دا دستیک مولوی غلام رسول اہٹی دو آجی بولڑی تچ کے لہناں وڈکیاں دے پورنیاں تے ای ٹریا ہائی۔ پر آساں کرماں ہاریاں مرکزی بولڑی ٹوں لہٹاں کے وڈیاں پاوٹن لئی راہ کھول دتا۔ ہن کتے سرائیکی ہے تے کتے ملتان، کتے پوٹوہاری ہے تے کتے بہار۔ اے ہور کینیاں وڈاں ہوند وچ آوٹن لئی پر تو لہیریاں پھیاں ہن، رب ای جلتے۔

جیویں مش چکھے گل پھردلی ہے۔ ہن ساڈا سماج چھوڑ پے مار کے اگانہہ ودھ گیا ہے۔ ہن فلسفہ، ریاضی، کسٹری جاں انجینئری جیسے علمی کھیت ساڈی لوڑ ہن کے ہنر آئے ہن۔ اتھے نہ تاں لوک بولی اتے نہ ای ادبی بولی بنا سارسکدی ہے۔ لہناں کھیتراں ٹوں کھاوے وچ لہین لئی کویں مویں، جو کھویں تے تو بویں لفظی لوڑیدی ہے۔ ہن سوال ایہ ہے کہ ایہ نوین لفظی آوے کتوں؟ پنجابی دے دھیرے لکھیاراں ایس پاسے گوہ کرن دی کھیل ای نہیں کتے۔

اوہ دیہاڑا ساڈی ادبی تاریخ وچ بیوں مند بھاگاسی جد اک صاحب بہادر نے ایہ آکھیا سی کہ ”بر بولی دی کوئی نہ کوئی کلاسیکی بولی ہوندی ہے، جس دے بھرے بھٹراں وچ اوہ لہیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کر دی ہے“ اوں بھولے بھا بھٹا دتا سی کہ ہندی ٹوں سنسکرت اتے اردو ٹوں عربی فارسی توں اہٹی سکھٹی جھولی بھرٹی پوسی۔ ایس نوجوان نے ایہ بھٹا ایس پاروں دتا سی کیوں جو اوں دی اہٹی بولی انگریزی دیاں چکھویاں لاطینی تے یونانی سن۔ بھٹا دیون لکھیاں اوہ اک گل وسار بیٹھا ہائی۔ اوہ ایہہ کہ انگریزی کے کھوں اوٹی تے نہائی نہ ہی سکوں لاطینی تے یونانی توں بھٹکی لفظ ایس پاروں لے جانے ہاسے تاں جو لوکاں وڈے سیٹیاں دی علیت توں دپدی رہوے اتے اوہناں دے نکل اتراں اپرا لاند کرے۔ اتے ایہہ انج ای ہائی جیویں ساڈے حکیم انج وی سونف لئی بادیاں سنڈھ لئی زنجیل، بھکوی لئی شب بیانی، جمانگولے لئی حب الملوک، بھوٹن لئی تان

چودہ، کالی مرچ لئی بلبل گردور تیندے ہن۔
 اودوں اوں صاحب بہادر دے بھٹا اتے کے وی گوہ کرن دی ہڈوں کھیل نہ کیتی سکوں۔ پنے نال بھٹہ کے انتہی پیڑھی گنڈھ ماری کہ اردو تے ہندی دے مہاندے وگاڑن وچ زجہ گئے۔ لہناں بولیاں وچ لکھیاں گھیاں اودکیاں تے اجوکیاں کتاباں پڑھ کے بھلے بھاء کھیدا کھتا جاسکدا ہے۔

ہور اگے رُو۔ پاکستان تے بھارت وچ لکھیری پنجابی دا آپو وچ تا کر کر کے دیکھ لو۔ اسان عربی فارسی اگے اتے بھارتیاں سنسکرت موہرے ماتکناں وانگ جھولی ٹڈ لئی ہے۔ جے ایہو ای مہان دونوں دھراں لپٹائی رکھیا تاں انج بھلکے دی گل ہے جدوں اک ڈوہے دی لکھتی پنجابی ٹوں سمجھ سکنا، کے ورلے دا ای کم رہ ویسی۔ میری جاچے ایہہ انج ای ہے جیویں کوئی سوئی گوری ٹوں دے چاہ وچ اپٹے سریر ٹوں بھلسمیری داروگ لوالوے۔

میری جاچے اہٹی بولی دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن لئی پنجابی ٹوں عربی فارسی جاں ہندی سنسکرت اگے ماتک ہن کے جھولی اڈن دی لوڑ نہیں۔

ساٹوں ویلا دنگار دا پیا ہے کہ ایس اہلکس تجھے تیاگے، اوپرے تے اوہنڑ، بناوٹی تے گلچھے ہوئے لفظ درتھ دی تھاں اوہناں خزانیاں ٹوں اگولن لئی لک نہیے، جو ساڈے توں پرکھے تاں نہیں پر ہڈاں وچ رچیا سوکھ ساٹوں اوہناں تاں اپڑن توں ورجدا تے ٹھا کدا ہے۔

تویں لفظی گولن لکھیاں ساٹوں پنڈاں دے پنڈ کھن دی لوڑ ہے۔ پنجابی دیاں بولویاں دے ڈھیر سارے لفظ ساڈیاں راہواں نکدے پنے ہن، ساٹوں اڈیکدے پنے ہن۔ اوہناں مانگ موتیاں ٹوں گھنے ٹرن توں پچاؤن دی لوڑ ہے۔ ادبی پنجابی وچ ورتے جاسکن والے تھلے دتے لفظ میں ایہروں اودھروں سن کے ای پلے نال بدھے ہن۔

ار (قائد) سرپ (ردیف)، کلی تے کڑا (بند)، پوڑی (وار دا بند) کرن (صدر)، کنڈن (تسلح کرن)، رعدن تے چمکن (اصلاح کرن)، سوحن (ایڈٹ کرن)، سٹیمار (کھگو)، دگتی (نی البدیہ گوئی)، پھلو (مزوک)، ٹراوٹن (TO EVALUATE) کجھ ہور لفظ دیکھو: نمبر (پانچ)، ڈھربا (CURRENCY) پر پوئی ڈھربا (زر مبادلہ) ویسب (کلچر)، رپٹل (تہذیب)، کرک (احساس)، ملکہ (افسوس)، برز (صدق)، وڑھتا (یقین) وغیرہ۔

پنڈاں توں ای اجھی تروی لفظی وچ اوڑکاں دا وادھا کیتا جا سکدا ہے۔ پنڈاں توں دکھ اک ٹھاہر ساڈے کول ہور دی ہے جس راہیں ساڈے ہتھ نوں لفظی آسکدی ہے۔ اوہ بن پنجابی بولی دے کن یعنی صدر بنن تائیں دی کھوج دسدی ہے کہ قاری کول صرف 324 کن بن۔ جے اجھی بولی دنیا ویاں وڈیاں بولیاں نال موڈھے نال موڈھا جوڑ کے، اکھاں وچ اکھاں پا کے، ساہویں کھلو سکدی ہے تاں ساڈی بولی کدھروں نمٹنی ستکی رہ جائدی ہے۔ ”کن لیکھا“ ناں دی کتاب وچ گھٹ دھ (2000) دو ہزار کن بن۔ ایہناں کٹاں توں اگے لکھاں ای جزیل کن (مرکب صدر) ساڈے وڈکے ساڈے لئی جوڑ کے پہلاں ای چھڑ گئے بن۔ ایس ایہناں توں ام، صفت وغیرہ ڈول سکدے ہاں۔ کجھ دے ودھاویں (EXTENDED) معنی ہوند وچ لیا سکدے ہاں اتے کھیاں دے معنی لوڑ مطابق گھٹاویں رکھ سکدے ہاں۔ ایس گل توں ہور بڑا کے دسدیاں۔

تساں انگریزی دوایاں جی اپائرن، ارگا پائرن، فیرو پائرن وغیرہ دے ناں سٹے ہوسن۔ ایہناں وچ ورتیندا لفظ ”پائرن“ یونانی دے PYR توں بھلیا ہے۔ جس دے معنی بن ”آگ، بھاد“۔ انگریزی والیاں ایس دے ودھاویں معنی ”تاپ بخار“ دے بنائے۔ تہانوں تاں چیتے ہوئی کہ اہٹی بولی دے اک لفظ نال اسان دی ایہو ورتارا

رکھیا ہے۔ ”تہن“ کن ہے۔ ایہدے معن ہن: گرم ہوون، بلن، سزٹن، بھکھن، گرمی وچ آون، کاوڑ چڑھن، غصے وچ آون وغیرہ۔ ایس توں لفظ ”تاپ“ بھلیا ہے، جس دے معنی بخار دی ہن۔ اکوں اک ہور مرکب ہے۔ ”کھنکھ تاپ“ یعنی چدق۔

انگریزی لفظ سائیکولوجی لے لو۔ ایہدے دو لفظاں دا مرکب ہے۔ سائیکو تے لوجی۔ ایہدے دوویں جوڑ یونانی بولی توں لے گئے ہن۔ Psycho یعنی ہستی جس دی معنی ہن ”روح“ تے Logy جس دے معنی ”علم“۔ بنن جے ایس یونانی دے لفظاں مگر جائیے تاں سائیکولوجی اہو سیٹا ہے جو روحانی تے ذہنی علاج کردا ہے۔ پر انگریزی وچ ”روحانی“ دا مفہوم ایہدے وچوں آکا ای گھٹاواں رکھیا گیا ہے۔ ونگیاں ہور وی دتیاں جا سکدیاں ہن۔

میں جیویں پہلاں دس پائی ہے، علمی کھیراں لئی نوں لفظی ہوند وچ لیاون لکھیاں ساٹوں ایہدے اصول اپنا وٹا پوسی۔

پنجابی وچ اک لفظ ہے ”ساز“ جس دے معنی ہن علم، خبر، لوہا، گوار، تہ وغیرہ۔ جے ایس ایڈے موکلے تے بھروں معنیاں والے لفظ نوں Logy دے تھان اپنا لئیے تاں کئی چھوڑے اتھے ای نچھے جائدے ہن۔

سائیکولوجی لئی چت سار۔ اکوں ٹجیت (باشعور)، اچیت (لاشعور) ٹجیت (بے شعور) وغیرہ۔

بیالوجی لئی جیوسار

جیالوجی لئی جیوسار۔ اکوں جیوالوجیکل ہر دے لئی ”جیوسر ویکھن وغیرہ“

زوا لوجی لئی پاہ سار۔

انج ای اگے توں اگے لفظ بندے ٹرے جاسن۔ کجھ ہور کھیراں دے لفظ

دیکھو:

”ورتن“ توں ہڈ ورتی ایس آنو ہایوگرانی لئی پہلے ای ورتدے ہاں۔ بل ورتن (کوآپریشن) دل ورتن سوشلزم لئی اتے سانجھ ورتن کیوزم لئی ورتے جاسکدے ہن۔ آسکین۔ ایہ یونانی لفظ آکسی (ہوا) تے جن (بھٹن) دا جویل ہے۔ لہدے لئی جے ای ایس پنجابی جویل ”وہٹی“ ورت سکدے ہاں۔

ہائیڈروجن۔ ایہ یونانی لفظ ہائیڈرو (پانی) تے جن (بھٹن) دا جویل ہے۔ لہدے لئی ایس پنجابی جویل ”ہنجٹی“ ورتوں وچ لیا سکدے ہاں۔

پنجابی وچ اکیراں پچھیراں دی کوئی تھوڑ نہیں۔ ایس پاروں ایس لوڈیندیاں سائنسی اصطلاحواں اکیراں پچھیراں لاکے کئی نویں لفظ جے ای گھڑ سکدے ہاں۔

ہنٹن میں استھے کجھ اکیراں پچھیراں دیندا ہاں تاں جو نویں لفظی گھڑن لکیاں ایہناں نوں ورتوں وچ لیاندا جاوے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اہٹی کتاب ”گوئز“ (صفحہ 21) وچ لکھیا ہے ”پنجابی وچ..... سابقاں (اکیراں) دی گھٹی اک یاں دو ہے“ کیہ ادھ ٹھیک کہندے ہن؟ رتا کو تھلے دھیان مار کے دیکھو۔

آ، ا، آپ۔ آپ تڑاپی، آپ جوگا، آپ مونہاں۔

ا۔ اچل، اٹ، انک، اپٹ (جیہو ارٹیم نہیں)، اکھڑ (جیہو اکھڑیا نہیں)، اہٹل
ات۔ ات کھٹی، ات وادی۔

ادھ۔ ادھ ودھا، ادھ سویا، ادھ کھڑ، ادھوانا، ادھ چکدھ، ادھ دتیریں، ادھ واڑ۔
ادھو۔ ادھو ادھ، ادھوراٹا۔

ان۔ ان جان، ان ہوٹی، ان مٹا۔

ان۔ ان ہٹ، ان پڑھ، ان چٹا، ان سونہا، ان سکھنڈر، ان داندا۔

اندھ۔ اندھار، اندھارا، اندھار کھاتا، اندھوڑا، اندھار جٹن۔

ب۔ بے آس، بے بارا (بے وقت)، بے جھتا، بے چسا، بے ڈوہ (بے گناہ)
بے نرواری۔

بیا۔ بیاسی، بیانگل (دو شاخہ لکڑی)۔

بیل۔ بیل، بیلار، بیلار (باتوئی)۔

بجر۔ بجر پور، بجر جوانی۔

بٹر۔ بٹریا (لاڑے والیاں ولوں)، بٹریا (لے پاک)۔

پٹ۔ پٹکا، پٹکا۔

چکھ۔ چکھل، چکھلک، چکھواڑ، چکھوہنا، چکھل بیری، چکھوڑی (پچھے ہتھ ہنھن دی حالت)، چکھڑیا۔

پر۔ پرسوں، پرار، پرلا، پرکھا، پر دھرا (دوراڈا)، پر دیس۔

پڑ۔ پڑدادا، پڑپوترا، پڑچستی۔

پٹ۔ پٹوترا، پٹوٹھ (پٹواں حصہ)۔

ت۔ تیکون، تیکلا، تیو، (دینیاں ہوئیاں تین رسیاں)، تیل (تن تھٹاں والی)، تروڑا (تھیرا)۔

تر۔ ترنول، تریجا، تراسی، ترڈھا، ترہائی (تہائی)۔

تے۔ تیرا، تیلز، تیکھوا۔

ترے۔ تریاکل (غیر جانبدار، ٹالٹ)، تریوے۔

چو۔ چوگا، چودھا، چورس، چوگلا۔

چو۔ چوگا، چوگا، چوگ (چھوواں حصہ)۔

دو۔ دوساٹکا، دوسل، دوراہ، دوہر۔

راہ۔ راہ طوطا، راہ جنوں۔

س۔ ستر، ستر، ستر، ستر۔

س۔ سگندھ، سچیت، سمت (چنگلی مت)۔

ست۔ ست ناچا، ست بھرائی۔

ج/بجر۔ ج ویاسی، بجر سو۔

ک۔ کرپ، کرنا، کپڑا۔

کن۔ کنک، گچھا، گچال۔

کٹھ۔ کٹھ پنکی، کٹھ پھوہڑا، کٹھولا (کٹڑی دا بھاٹا)۔

کل۔ کلھیجا، کلونہا۔

مٹھ۔ مٹھ بولڑا۔

ن۔ نکتا، نکتھن، نکتھن، نڈر۔

پچھوکر

آ۔ آپ/آپا۔ ملاپ، موٹاپا۔

آتا۔ پھراٹا، سرلاٹا۔

آدھا۔ پچا دھا، پچا دھا۔

آر۔ چنگھار، کھڑکار، ڈنگار، بھٹکار، لوہار، سنار۔

آری۔ کھاری، کھاری۔

آس۔ مٹھاس، کھاس۔

آک۔ اڈراک، چڑاک (چڑاں والا)، بیاک۔

آکل۔ ڈراکل، شرماکل، بیاکل۔

آل۔ مکال۔

آں۔ گھمباں، سواٹیاں، موجاں، لہراں۔

آن۔ بوان، نچان، اٹھان۔

آندرا۔ مہاندرا، وٹاندرا۔

آغڑو۔ سکاغڑو، دناغڑو، جمانغڑو۔

آکھ۔ کچیاغھ، سزاغھ، کریاغھ (اٹھاں دی)۔

ا۔ مُنڈا، چمرا، بکرا، جھوٹا، اُبالا، ساڈا، پناکا، تریما (قطرہ)، پوچا، ورتاوا۔

گھائی توں گھٹا، کوڈی توں کوڈا، بوری توں بورا، مٹھا، مٹھا، دستا، کسا، مگھا۔

ای۔ بہائی، دھوائی، چھائی، لکھائی، پڑھائی۔

آتر۔ چھتر (جیٹھ دا پتر)، دیا تر (دیور دا پتر)

ال۔ بچاکل (گھروں نسن والی)، بدھل، بھھل، جابھھل، بڑول، چواکل۔

انت۔ لانت، ازنٹ

او۔ بھاگو، چلاکو۔

اُو۔ اڈاؤ، اسازو، اجاڑو، اگاڑو، گلو، تازو، تازو۔

اوای۔ کٹوئی (پہلی داٹل پاون والا)۔

اوئی۔ کٹوئی، منوئی۔

اوتّا۔ گھوٹا (کالے توں)، ملوٹا (میلے توں)۔

اوتّا۔ ہرتوٹا، پڑوٹا۔

اُورا۔ کٹورا۔

اوگ۔ پتھوگ، چھوگ۔

اولا۔ کٹولا۔

اُولا۔ خٹولا۔ پٹولا۔

اوں۔ گھروں، اصلوں، مولوں، ہڈوں، گھروں، کدھروں

اوتھرا۔ بلتھرا، پتھرا، خٹوگھرا۔

اوتھرا۔ تھوٹا، پھوٹا۔

ای۔ لاہوری، کشمیری، لوہاری، گھماری، جلی، ٹھوٹھی، منی، کسرتی، جوجی، وائی،

تیاگی، گھرک، بھیلی، دلالی، پھانسی، ریتی، پونھی، انٹھی۔

ایا۔ دوہیا، گھلیا۔

ای ال۔ اڑیل، کڑیل، مریل، سریل۔

ایپا۔ جھپا، بڑھپا، رٹھپا۔

ایت۔ ڈکیت۔

ایٹا۔ کھڑیا، جھپا۔

ایج۔ بندھج، گھج۔

ایرا۔ پھیرا، کیرا، لہیرا۔

ایڑ۔ گھیر، گھیر۔

ایل۔ گھیل، جھیل۔

ایلا۔ چھپلا، بھڑکیلا۔

ایس۔ کھائیں، اداہیں، اٹھائیں۔

پ۔ سیانپ، سوہنپ۔

پتی۔ لکھ پتی، کروڑ پتی۔

پکا، مُنڈ پکا، ان جان پکا، پکا، گھنڈ پکا۔

پت۔ بھٹت، رگھت، رلت۔

تر۔ گھیر، پھیر، اکھیر۔

تن۔ کلتن، پلتن، چرتن۔

تی۔ بھرتی، گھرتی، مٹتی۔

چاری، ساکا چاری، گھوما چاری۔

پو۔ سُرَنج، گھرنج۔

پور۔ انپور۔

پون۔ لوہ پون۔

پچی۔ صند دہی، پچی۔

داں۔ کدال، جدال، اودال۔

دان۔ لُون دان، پھردان، سرے دان۔

ری۔ چستری، پجاری، جواری۔

ڑ۔ سُرد۔ پھوسڑ، مٹلو، جھنڈ، پڑ، گھنڈ، پھنڈ۔

ڑا۔ زکڑا، ٹکڑا، پھڑا، کوٹڑا۔

ڑی۔ کنڑی، ڈڑی، ٹکڑی، گڑی، گھڑی، اگاڑی، پچھاڑی۔

سار۔ ہنڈھن سار، ملٹسار۔

ک۔ بالک، ڈھوک۔

کا۔ میکا، پیکا، نانکا، جکا، چکا، اجوکا، کلوکا، رتوکا، چوکا، چھکا، نایکا، گایکا، ویہڑکا۔

کار۔ بھڑکار، لاکار۔

کٹ۔ لوہاکٹ، نچ کٹ۔

کڑ۔ بھکڑ، مٹکڑو

کو۔ چرکو، رتا کو، تھوڑا کو، پڑھا کو، لڑا کو۔

کی۔ دہی، ٹھری، بھری۔

گ

گا۔ پوگا، چھکا۔

گھر۔ ڈاک گھر، تار گھر۔

ل

ل۔ نچل، ڈوہل، ڈھڈل، بھنچل، جھنچل۔

لا۔ پنچالا، جتیالا (بخت والا)، کھیلا، آخلا۔

لی۔ لاڈلی، مگرلی، چوڑلی، (چوڑے والی)۔

م

ما۔ ٹھہرا، چدھرا۔

ن

ن۔ مانن، تیلن، جوکھن، ویرن، اُجھن، پالن، دھکن، جھانن

ٹا۔ وٹا، گھوٹا، گھر چٹا۔

ٹی۔ مٹوٹی، دھوٹٹی۔

و

وا۔ پرچاوا، ہیروا، بہلاوا۔

واڑا۔ قصائی واڑا، ماچھی واڑا۔

واڑی۔ مٹل واڑی۔

وال۔ بھائیوال، اُٹھوال، بکروال۔

والا۔ نائے والا، گھر والا۔

واں۔ اُبھرواں، بھرواں، کھڑواں، بیکواں، دسواں، گیارواں، اچھریواں،

دھکیواں، گانواں، مانواں، چھانواں۔

دندا۔ گھائے دندا، لاہے دندا۔

وی۔ دھاڑوی، تپسوی۔

ہار۔ رووٹ ہار، سرجن ہار، پالٹ ہار، پڑھن ہار۔

ہرا۔ اکہرا، دوہرا، تیسرا۔

ہری، سہری، روپہری۔

بٹن، مل بٹن، بڈھ بٹن۔

پٹا، ہاسو پٹا۔

ڈسر ڈو، ڈکھو ڈو، بھلنڈو۔

یار۔ بریار، ڈپر یار، جیار، لکھن یار، پڑھ یار۔

پُنگریواں

میں جدوں ”کن لیکھا“ (۱) جوڑا پیاساں تاں کجھ بھٹاں میتھوں ایہہ منگ کیتی کہ میں سمجھاں کٹاں دا پُنگریواں (اہتفاق) دی نال دے نال دساں۔ میں ایس منگ نوں ڈھیر چرلا کے چتویا تے گھوکیا۔ وت میں ایس بے تے اپڑیا کہ ایہہ کم وڈا سوکھا وی ہے تے ڈاڈھا اوکھا وی۔ سوکھا ایس پاروں کہ پُنگریواں دسٹن والیاں پنج ست پوتھیاں نوں موہرے دھر کے، ایہہ کم سیکھ ای نچھیا جاسکدا ہے۔ نالے بیچا کھاوٹن دی لوڑ دی نہیں پئی۔ چھلیرے جو کجھ لکھ گئے ہن، اوس نوں کدوں کے تھٹھالیا ہے۔ مونیر ولیر، آر ایل فرز، جان پلیٹس تے ڈوبے پڑھے سیانیاں دا لکھیا تاں رلی ٹپے والا متھیا دیندا ہے۔

ڈاڈھا اوکھا ایس پاروں آکھدا ہاں کہ میں پنجابی تے سنسکرت دی اکھوتی ساکا چاری نوں نہیں من دا۔ جدوں دی مینوں ایہہ سوچھی پئی ہے کہ ایہہ دھرتی لکھاں کروڑاں درھیاں توں وسدی پئی ہے۔ ایس دوران ڈھیر ساری اتھل پھل ہوندی رہی ہے۔ کئی پرچوبی جاتیان اتھے آئیاں، وت انتھوں دے وسنیکاں نال رل رل کے دسٹن لگ پٹیاں۔ اوڈک اوہتاں دی بولی دے جیہڑے بول ساڈی بولی بچا سکی، اوس ساڈے لئی سانجھ کے رکھ لئے۔ اوہ اج وی ساڈی ورتوں وچ آوندے پئے ہن۔ پر منکھ ایس گل دا

ہے کہ لیہناں لکھاں کروڑاں درھیاں دی تاریخ سا بھی نہیں لکھدی۔ پچھلیر سے سیائیاں نوں
ہیزیاں پرلیاں توں پرلیاں لکھتاں لکھیاں، اوہ سنسکرت وچ سن۔ اوہناں نوں ایہناں
لکھتاں دی بولی نے کجھ اجیہی کجھ گھستی کہ اوہ بے مارے ہو کے لوک پنے کہ سنسکرت ای
سمتاں بولیاں (پنجابی، سندھی، گجراتی، بنگالی وغیرہ) دی جٹٹی ہے۔ اوہناں بھائے جدوں
آریہ اتھے آئے تاں ایہہ دھرتی سخی تے سکھتی سی۔ ہور تے ہور لیہناں سیائیاں دا دھیان
رگ وید وچلیاں مٹی، اتر، دسپو تے ڈوجیاں غیر آریائی جاتیوں تے اوہناں دیاں بولیاں
دل دی نہیں گیا۔ خورے ایہہ شت پتھہ براہمن (2-III) تے پتھلی دی ”مہابھاشیہ“ نوں
کیوں اک گھے، جسے اتران دی مٹی بولی دل سنیت کہتی گئی ہے۔

ہنن جد کہ تھیہ کھائی دے سیائے دھرتی دا سینہ چیر کے پرائی دسوں جیویں
ہڑپہ، سرائے کھلا، طیل پور، چولستان، موہن جوڑو، کوٹ ڈبکی، آمری، نال، رحمان ڈھیری
وغیرہ بارے پکا پیڑھا تارا کر چکے ہن۔ اے دی لسانیات دے دھیرے سیائیاں دی
نوئی آریاں آتے ای اڑی ہوئی ہے۔

ایہناں سیائیاں ایہہ سدھ کرن لئی غراں گال دیتاں ہن کہ ہر بولی دا پچھوکر
سنسکرت وچوں ہویا ہے۔ جے کجھ تھہ نہیں اڑا تاں اٹے نال کم سارٹا ایہناں دی
سیاںپ داوڑا کمال ہے۔ جے اک سیاںپ توں تھوکر دی جاندا ہے تاں ڈوجا مد لئی بوہڑن
توں کدے نہیں کھنڈا۔ وگی پاروں اک بول لیندے ہاں۔ ایہہ ہے ”شرن“ سیاٹے ایس
دے معنی ”پتاہ“ دسدے ہن۔ ایہہ سنسکرت کن ”شر“ توں پنگریا ہے، جس دے معنی
”مارن“ ہے۔ ہن ”پتاہ“ تے ”مارن“ دو متضاد معنی رکھدے ہن۔ اتھے سیائیاں دی
سیاںپ اپڑ پندی ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پتاہ اپہ لوڑدا ہے جس نوں مارن لئی کوئی اُتادلا
ہوے۔ جس پتاہ وتی ہووے، اوہ اس دی راگی کردا ہے اتے جے لڑن بھون لوڑیندا
ہوے تاں اس توں دی نہیں تھکدا۔ اوہ آکھدے ہن کہ انج ایہہ دوویں بول اک

ڈو جے دی ضد نہیں رہ جاندا ہے۔
اک ہور وگی لیندے ہاں۔ پنجابی بولی ”پوڑی“ تے ”پنڈ“ نوں مونیر ولیمز
سنسکرت ”پوڑ“ توں پنگریا دسدے ہاں۔ اس ایس دے انگریزی وچ جو معنی دتے ہن،
اوہ انج ہن: چٹی، پوٹا، سر، سکر، پوڑی وغیرہ۔ آرائل ٹرزدی ایسے لیسے فریا ہے۔
مونیر ولیمز تے ٹرزد (2) آکھدے ایہہ پنے ہن کہ پنجابی بول: ”پنڈ“ تے
”پوڑی“ اک سنسکرت بول ”پوڑ“ توں ہوند وچ آئے ہن۔ ایہہ دوویں چیزاں اکیاں دکھ
ہن۔ اک داسر نال تے ڈوجی دا بانہہ نال ساٹکا ہے۔ ایہناں پر جو ہے سیائیاں ایہناں
چیزاں دچالے ساٹکا جوڑن دل کوئی دھیان نہیں دتا۔ اتھے پھیر سیائیاں دی سیاںپ اوہناں
دی مد لئی بوہڑی ہے۔

جی ایس ریال (3) ایہناں دونوں دا پاڑ ایوں میلدے ہن۔ پئی سنسکرت ”پوڑ“
دے اصل معنی ”لھویاں“ ہے، جس نوں انگریزی وچ SPIRAL آکھدے ہن۔ انج ایہہ
”پنڈ“ تے ”پوڑی“ دونوں لئی ڈھکواں ہے۔ انج اوہناں ایہہ دن دی کھچل نہیں کہتی کہ
سنسکرت ”پوڑ“ دے معنی ”لھویاں“ اوہناں کتھوں لے لے ہن؟۔ جے اوہ دس پا دیندے
تاں اوہ کھرے سیاٹے کیوں گئے متھے دیندے۔

گلدے تھہ اک ہور وگی دیکھ لوو۔ پال وھلی (4) آکھدا ہے کہ ”پھاڑا“ سنسکرت
بول ”پرتی گھات“ توں بنیا ہے۔ ڈو جے بنے جی ایس ریال (5) ہوری آکھدے ہن کہ
”پرتی گھات“ دا بول ”پھاڑا“ وچ نہیں وٹ سکدا۔ اوہ دسدے ہن کہ ایہہ سنسکرت دے
”پرگھات“ توں ”پکھات“ اکوں ایس توں ”پھاٹ“ تے مُز ایس توں ”پھاڑا“ ہوند وچ
آیا ہے۔ ہنن ایہہ کھپا کوئی ہور سوجھوان پوری کہ ”پرگھات“ توں ”پھاڑا“ بنن تیک دے
جو پڑا دے گئے ہن، اوہ کتھوں لے گئے ہن۔

اٹے نال کم سارٹن تے پنگریوں گویڑن دیاں چوکھیاں ساریاں ونگیاں

دیتاں جاسکدیاں ہن پر حال دی گھڑی ایہناں نال ای جھٹ لنگھا لو دتاں جو مس تہاڑے نال گجھ ہور گھاں سا بھیاں کرن والا بنائ۔

دو جی اوکھیاں ایہہ سی کہ ایہہ سیانے کھیاں بولاں دے ہنگریوں دکھ دکھ کٹاں توں دسدے سن۔ ہن اک توں چھڈن تے ددے توں درت لئی لئی کوئی سواہری دلیل نہیں لہدی پئی سی۔ ونگی پاروں ایس اک بول "پٹو" لہدے ہاں۔ سنکرت وچ ایہہ "پٹو" ہے۔ مونیز ولیز دسدہ ہے کہ ایہہ سنکرت کن "پٹ" توں ہنگریا ہے، جس دے معنی "نھن" ہے۔ ایس دے اٹ "تحقیق لغات سندھی" (6) تے "سامی دھاؤ کوش" (7) وچ دیا گیا ہے کہ ایہہ سنکرت کن "درش" (دیکھن) توں پھکریا ہے۔ اتے "پٹو" دے ایہہ معنی بڈے ہن کہ جو سھناں توں دیکھے، پر بھلے برے دا وچار نہ کرے۔ ہن تیس آپے دسو کہ دوناں کٹاں وچالے پاڑ دا اتارا کیوں کہتا دجے۔

گجھ ہور ونگیان دیکھو:

1- بول "چوہری" توں ایس سارے جاؤ ہاں۔ ایہہ نت درتوں وچ آوندہ ہے۔

مونیز ولیز دیا ہے کہ ایہہ سنکرت "چکر دھر" دا وٹیا ہویا روپ ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ "چکر" دے معنی "بیت سارے پنڈ" ہن اتے "چکر دھر" دے معنی بڈے ہن، اک صوبے دا گورنر وغیرہ۔

دو جے بنے پنجابی کوش (8) وچ ایس توں "پتر دھاری" دا وٹیا روپ بھیا گیا ہے، اتے ایس دے معنی ہن "جس دے برتے چھتر بھولدا ہوونے۔"

اگوں تحقیق لغات سندھی (9) وچ ایس توں سنکرت: "پتر دھر" دا وٹیا روپ دیا گیا ہے اتے معنی کہتے گئے ہن "چار رکھن والا۔" ڈاکٹر سندیلو ہوراں ایہہ نہیں کولیا کہ "چوہری" چار سوانیاں رکھن والا ہوندا ہے جاں کھوتے گھوڑے۔

2- پنجابی بڑکتی (10) وچ دیا گیا ہے کہ "سوزگ" دے معنی "روشن جاں نورانی

تھاں" ہے کیوں جو مونیز ولیز سنکرت کن "سوز" دے معنی "ہمکن" دسدہ ہے تے "سوز" توں ای ایہہ بول پھکریا بھیا گیا ہے جد کہ تحقیق لغات سندھی (11) وچ ایس توں:

(1) "سوز" (آواز) تے "سوز" (پن) توں ہنگریا دیا گیا ہے۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتے چنگیاں آوازاں ہون۔

(ب) سن (چنگی طرح) تے "زج" (پن)۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتے چنگی طرح جانا جاں رہتا ہے۔..... انج "سوزگ" بول دے ہنگریوں بارے سیانیاں دی رائے دکھو وکھری ہے۔

3- "دیور" پنجابی وچ بت درتوں دا بول ہے۔ پنجابی بڑکتی (12) وچ دیا گیا ہے کہ ایہہ سنکرت کن "دو" توں ہنگریا ہے اتے ایس کن دے معنی "کھین، دل لگی کرن" وغیرہ ہن۔ انج سنکرت کن دی بھوں "دیور" دے معنی بنے "بھابی نال مسن کھین والا" جاں "بھابی نال دل لگی کرن والا" ہویا۔

دو جے بنے قدیم سندھ (13) وچ ایس توں "دوی" تے "وز" توں بٹیا دیا گیا ہے، جس دے معنی "دو جا کھم" کہتے گئے ہن۔ اتھے وی سوجھوان متفق نہیں ہن۔

4- پنجابی کوش وچ پنجابی بول "سکا" توں سنکرت "کشایہ" دا وٹیا روپ دیا گیا ہے جد کہ آریل ٹرزا آکھدا ہے کہ ایہہ سنکرت: "کرک" توں وگڑ کے بٹیا ہے۔ ایہہ دکھ گل ہے کہ "کرک" دے معنی "گورا" تے "چٹا" ہن۔

5- پنجابی کوش وچ پنجابی بول "نیانا" سنکرت کن: "نیہہ" (نھن) توں ہنگریا دیا گیا ہے جد کہ ٹرزا ایس توں "ندان" (ری) توں وگڑ کے بٹیا دسدہ ہے۔

6- پنجابی بڑکتی (14) وچ سنکرت کن: "زبھ" دے معنی "پھرن" دے گئے ہن جد کہ دھاؤ روپ کوش (15) تے تحقیق لغات سندھی (16) وچ ایس دے معنی

”شروع کرن“ لہندے ہن۔

ڈھیر ساہیاں ہور دی ونگیان دتیاں جاسکدیاں ہن پر اوہناں نال گل کہتے وی نہیں اپڑی۔ وچلی گل ایہہ ہے کہ لہناں سیانیاں دا دھیان کدے وی ایس پاسے نہیں گیا کہ اک بولی توں ڈوبی بولی نہیں ہنگردی۔ ایہہ سوچ ہڈوں ای کھوٹی ہے کہ بولیاں دیاں وی جتیاں ہوندىاں ہن اتے اکوں اوہناں دیاں دھیاں تے دوہتیاں وی۔ جے چ پچھو تاں بولیاں اک ڈوبی توں مانگوس بول لے لیندیاں ہن۔ کدے تاں ان دن اُنج دے اُنج یعنی تت سم روپ وچ رکھ لیندیاں ہن اتے کدے اوہناں وچ سُر (VOWEL) جا اُسُر (CONSONANT) دا گھاٹا واوہا کر کے یعنی تہجوروپ وچ لہنء لیندیاں ہن۔ کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ واجاں تاں ہوندىاں ہن پر بولن والے اپنی سوکھ پاروں اوہناں ٹوں ڈوجیاں واجاں نال وٹا لیندے ہن جیویں لارڈ توں لاٹ، لیٹرن ٹوں لائین، مسجد توں مسیت وغیرہ۔

کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ کسے اک بولی وچ اک واج ای نہیں ہوندى، ایس پاروں اوہدے لئی کوئی اکھرو نہیں گھڑایا ہوندا۔ ایس کر کے جدوں اوہ ڈوبی وچ اٹھیا جاندا ہے تاں اوہدی تھاں کوئی نیزے دی واج والا اکھر رکھ لیا جاندا ہے۔ پنجابی دی واج ”ڈ“ سنسکرت، انگریزی، فارسی وغیرہ کسے وچ دی نہیں۔ جدوں سنسکرت ایس واج والے بولوں ٹوں اہٹی جھولی وچ گھتیاں تاں ”ز“ دی تھاں کسے ”ٹ“ اتے کسے ”ڈ“ دی واج والے اکھراں ٹوں دوت لیا جیویں گھوڑا ٹوں گھونک، بڑھ ٹوں جٹ، ٹھکڑی ٹوں لکھنا، ہارھ ٹوں اشادھ، پیر ٹوں پیڑ، بیڑا ٹوں پھسک، گھنڈی ٹوں گھنڈکا، جھاڑی ٹوں جھانا، کلوچی ٹوں کڈچی، بھارڑا ٹوں بھانکا وغیرہ بنا لیا۔

کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ اکو بول ٹوں اک جھوہ وچ اک ڈھنگ نال تے ڈوبی جھوہ وچ ڈوبے ڈھنگ نال اُچاریا ویندا ہے۔ سیانے ایس وکھریوں دی دس پاوٹن

لئی کدے کدے نوں اکھر گھڑ لیندے ہن۔ پشو وچ وی اکو بول دے دو دکھ دکھ اُچارن اوسن جٹے ہوئے ہن۔ سیانیاں ایس ٹوں ایوں سلجھایا کہ خ ٹوں ز تے ج لئی خ ٹوں س تے ج لئی ڈ ٹوں گ تے ڈ لئی اتے ہن ٹوں ش تے خ لئی ورتیا جاندا ہے۔ انج بول دا بکھتی روپ تاں اکو جیہا ای رہندا ہے پر بولن والے اہٹی اہٹی جھوہ دے اُچار مطابق بول لیندے ہن۔ انج ای سنسکرت وچ وی اک اکھر چھ ہے۔ سیانے مندے ہن کہ اوہناں ٹوں ایس دے اصل اُچار دا نہیں پتہ پر ہن اوہ ایس ٹوں ”کش“ کہہ کے اُچار دے ہن۔ خردشتی وچ وی اک ایہو جیہا اکھر آ ہے۔ اوس دا اُچار وی ”کش“ دیا جاندا ہے۔ جے چ پچھو تاں ایہہ دوویں اکھر اوسے لبہ تے ٹردیاں گھڑے گئے سن جیویں پشو والیاں گھڑے ہن۔ اصل وچ چھ تے آ اوتھے ورتیندے سن، جتھے اک جھوہ دے لوک ایس ٹوں ”کھ“ تے ڈوبی جھوہ دے ”چھ“ اُچار دے سن۔ جیویں لکھن تے لکھن، اکھر تے اچھر، کھتری تے چھتری، چھار تے کھار، چھسی تے کھسی وغیرہ۔ ایہناں ٹوں لکھن، اکھر، کھتری، کھار وغیرہ پڑھنا، سنسکرت بکھتی روپاں ٹوں نہ سمجھن والی گل ہے۔

میں تہاڈا دھیان اک ہور مسئلے ول دو اندا ہاں۔ ایہہ تاں سارے سیانے مندے ہن کہ ویداں دی بولی تے کلاسیکی سنسکرت وچ ڈاڈھا فرق ہے۔ ویدی بولی وچ جتھے اکو اک بول ہے، اوہدی تھاں سنسکرت وچ دن امیر کیویں ہوندى گئی؟ ایہہ منٹا پوسی کہ اوہ ورتیندیاں تے چانو بولیاں توں مانگوس بول لے کے اپنا سمجھدار پوردی رہی ہے۔ بول کھاوٹن جاں اپناوٹن دا اوہو ڈھنگ سی، جس دی میں اُتے دس پائی ہے۔ کھوجیاں ڈھیر سارے ایہیے بولوں دا تھوہ لا لیا ہے، جو منڈا، دراوڑی، یونانی وغیرہ بولیاں توں سنسکرت وچ ورتے گئے ہن۔ ہور تاں ہور رگ وید دے وی کئی ایہیے بولوں دی دس پائی گئی ہے، جو منڈا تے دراوڑی بولیاں وچوں مانگوس ہن۔ جیہناں دی اہجے کسے وی دس نہیں پئی اوہناں اُتے ”دیس“ دا ٹھنپا لا دتا گیا ہے۔ ہن ایہہ کوئی سیانٹا نہیں دندا کہ جے سنسکرت ای سمجھناں

بولیاں دی جٹنی ہے تاں دیسی بول کس گھنٹی دی کلکوں ہن؟

میری جا پے جے سنکرت دے پنڈے توں ڈوجیاں بولیاں دا اچھاڑ لہ سکدا
تاں تھلیوں گئی بچی ویدی بولی ای رہ جانندی پر ایس ویلے ایہہ ممکن نہیں رہیا۔ گھنٹہ ہن
اسیں ایہہ تاں کر سکدے ہاں کہ ہر بول دا ہنگویاں سنکرت وچوں لہسن لئی گویاں توں
کم نہ سارے، جدوگ وید ای ملاوت توں داٹھا نہیں تاں مگر لیاں سنکرت لکھتاں اتے
کیوں وساہ کیتا جاسکدا ہے۔

ایہناں ساریاں گلاں دا ریٹا ایہہ دی نکدا ہے کہ پنجابی دے بول بھنڈار وچ
منڈا، دراوڑی، ویدی، یونانی، عربی، فارسی، انگریزی تے کئی ہور جاتیاں تے ان جاتیاں
بولیاں دے بول بھرے پئے ہن۔ عربی، فارسی، انگریزی وغیرہ دا رلا ساڈے سائیسے ہویا
ہے اتے ایس رلے توں سٹھلٹا کجھ ساڈے لئی ایڈا اوکھا دی نہیں۔ پر جے اکو بول پنجابی،
منڈا اتے سنکرت وچ جاں پنجابی، دراوڑی تے ویدی وچ ہووے تاں اوس توں سنکرت
جاں ویدی دے کھاتے پادشا سیانپ بھری گل نہیں۔ ہو سکدا ہے کہ شکاں، کشاناں،
ہونگاں جاں کسے ہور ان سیانپ جاتی دا بول ہووے، جوڑدا پھر دا ساریاں بولیاں وچ رچ
ج گیا ہووے۔ پر ہاسویتی گل تاں ایہہ ہے کہ جے اوہ سنکرت وچ وی کپ چکیا ہے
تاں سیانیاں اوس اتے سنکرت دا ٹھپا لاوون توں نہیں تھکلا..... اتے اسیں اوہناں دا کجھ
نہیں وگاڑ سکتا۔

میرے کجھ ایہیے ای وچارن، جیناں پاروں میں ”کن لیکھا“ وچ ہنگویوں
نہیں دس سکیا۔ ایہہ کم وڈا سوکھا دی سی تے ڈاڈھا اوکھا دی۔ سوکھا جینوں چھ انہیں سی تے
اوکھا میری دسوں پروکھا سی۔

حوالے تے ورتیاں کتاباں

- 1- محمد آصف خاں، تنویر بخاری، کنن لیکھا، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1984ء
- 1.8- مونیٹر ولیمز، سنکرت انگلش ڈکشنری، آکسفورڈ، 1979ء
- 2- آر ایل نر، اے کھریٹو ڈکشنری آف انڈیا رین لیکچوچر آکسفورڈ 66-1962ء
- 3- جی ایس ریال، پنجابی ترکی، ہوشیار پور، 1972ء، صفحہ 89
- 4- پال ویلی، ٹوس آن اینی مولوچوچر آف ہندی رول وڈز، کلکتہ، 1904ء، صفحہ 37
- 5- حوالہ 3 صفحہ 51
- 6- ڈاکٹر عبد اکرم سندیلو، تحقیق لغات سندھی، حیدرآباد، 1980ء
- 7- ڈاکٹر عبد اکرم سندیلو، سامی دھاتو کوش، حیدرآباد، 1981ء
- 8- پنجابی کوش، بہاشا دہاگ پنڈالہ، 1955-71ء
- 9- حوالہ نمبر 6، صفحہ 120
- 10- حوالہ نمبر 3، صفحہ 112
- 11- حوالہ نمبر 6، صفحہ 171
- 12- حوالہ نمبر 3، صفحہ 109
- 13- بھیرول مہر چندا ڈوٹی، قدیم سندھ، حیدرآباد، 1980ء، صفحہ 336
- 14- حوالہ نمبر 3، صفحہ 14
- 15- دھرم راج ناراین گاندھی، دھاتو روپ کوش، رتناگری، 1887ء، صفحہ 52
- 16- حوالہ نمبر 6، صفحہ 4

پنجابی بولی دا پچھوکڑ

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی دی اک مٹھی جاندی ہے۔ ایہناں بولیاں بارے تن دکھو دکھو نظرے پر چلت ہن۔ جیویں:

(الف) دیدی بولی توں سنسکرت ہونڈ وچ آئی۔ سنسکرت توں پاٹھی نے ”اھوادھیائی“ رائیں گرامر دے اصولاں وچ بکڑ وتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اِکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت وندی وندی پراکرت بن گئی۔ ایہو پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرو۔

ب۔ ہند آریائی بولیاں سدھیاں دیدی دی ٹکھوں جتیاں ہن۔
ج۔ پنجابی اک غیر آریائی بولی ہے۔

لکھیادراں دی وڈی گتھی پہلے نظریہ دے حق وچ ای ہے۔ مجھ تاں ایس پاروں کہ ایہناں بولیاں وچ دیدی تے سنسکرت دے چوکھے سارے لفظ لھندے ہن اتے گجھ ایس پاروں کہ پراکرتاں بارے جتیاں وی کتاباں پرائے پنڈتاں نے لکھیاں ہن، اوہناں وچ ایسے نظریے توں دوہرایا گیا ہے۔ ڈوجی گل ایہہ کہ یورپی لکھیادراں توں

کھیاں پکھاں توں ایہو نظریہ سکھا وندا تے وارا کھاندا سی۔ ایس پاروں اوہناں نے وی ایسے دے لڑلکھا و دھیرے لاچے وندا جاٹیا۔ تہی گل ایہہ کہ ساڈے دیسی لکھیادراں توں آپوں ہن چھان تے پرکھ پڑچول دی عادت نہیں رہی۔ ایس پاروں ہر جٹا کھٹا جد اجوکیاں بولیاں بارے کوئی گل چھو ہندا ہے تاں اوہ اوہو جھ گل چھدا ہے جو اوہدے اگلیرے پگل چکے ہوندے ہن۔

ڈو جا دھڑاوی اجوکیاں بولیاں توں ہند آریائی ای آکھدا ہے۔ پر فرق ایہہ ہے کہ اوہ دیدی توں ایہناں دا سوامن دا ہے۔ ایہہ نظریہ ایڈا پراٹا نہیں۔ پہلے نظریے مطابق لکھیاں کھیاں کتاباں پڑھن گھو کھن مگروں جدوں کئی نویں سوال ذہناں وچ پُنگرے اتے اوہناں دا کوئی پرتاوا نہ لکھیا تاں ایہناں نے اجوکیاں بولیاں دی ساکا چاری اک لہنا چھپا مار کے دیدی نال گنڈھ وئی۔ ڈوجی گل ایہہ کہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے ماڑی جیہی دی نحوی سانجھ نہیں لھدی۔ پھیر ایہہ کیوں ہو سکدا ہے کہ کوئی بولی کے ڈوجی بولی وچوں پھٹی ہووے۔ تہی گل آچھی پنجابی بارے ہے، اوہ ایہہ کہ رگ وید پنجاب وچ رچیا گیا سی۔ ایس پاروں اوہناں دی جاچے، مقامی بولی دی جٹھی دیدی ای ہو سکدی ہے، سنسکرت نہیں، جیہدی جنم جھوئیں دا کوئی پکا تھتھا تھوہ نہیں لگ سکیا۔

اصل وچ ایہہ اوہ دھڑا ہے، جو ڈوے ڈوے پنڈتاں تے یورپی سکالراں توں جھٹلاوٹن داہیا وی نہیں رکھدا پر نال دے نال اوہناں دیاں دلیلاں توں مطمئن وی نہیں۔ ایہہ لوک پوٹے جیہے مونہہ نال پہلیاں دی ہن چھان اتے شک دا اظہار وی کری جاندے ہن پر لگدے ہتھ اجوکیاں بولیاں توں ہند آریائی دے کلاوے وچ دی سبٹی جاندے ہن۔ تیجا دھڑا اوہ ہے، جس نے پہلیاں دیاں لکھتاں توں گھٹ کے پلے نھن دی تھاں، اوہناں توں گھوکھیا، پرکھیا تے پڑچولیا ہے۔ ایہہ لوک پنڈتاں تے یورپی سکالراں دے ڈوے ڈوے تانواں توں وھن دی تھاں، پرکھ پڑچول مگروں آپ کے سنے تے اپڑیا

ہے۔ اوہناں توں ایہہ راہ بھاؤن وچ کھیاں گھاں دا ہتھ ہے۔ سواں، ہز پاتے سراسے کھولا دے تھیماں دی کھٹائی، ٹیکریو آسزک تے دراوڑاں دا پنجاب وچ آون، رگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر، ویدی تے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی ہوند وغیرہ وغیرہ۔ ایہناں وچوں کئی تہ نہ تاں پراٹے پنڈتاں اتے نہ ای مڈھلے یورپی سکالراں موہرے کن۔ بھ توں وڈی گل ایہہ کہ اجورکیاں بولیاں دی نحوی بتر ویدی تے سنسکرت نال نہیں زدلی۔

سبھ توں پہلی وار میں اپنے اک مضمون ”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ روزنامہ امروز 27 ستمبر 1959ء اتے دست پنجاب یونیورسٹی لاہور دے ”اردو دائرہ معارف اسلامیہ“ (کرسمہ نمبر 11 صفحے 663-684) راہیں لکھیاراں توں دکھاریا سی اتے نویاں لیہاں تے ٹرن لئی پریریا سی۔ میرے بھجائے میں الحق فرید کوٹی نے اپنا مضمون ”پنجابی زبان دیاں بڑھاں“ لکھی سی، جو میں ماہنامہ ”پنجابی ادب“ لاہور (اکتوبر 1960ء) وچ چھاپیا سی۔ میریاں بھجائیاں لیہاں اتے ای فریادیاں اوہناں نے اٹھی بہوں ملی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ لکھی سی۔ پر ایہہ کتاب وڈے دھیان نال پڑھن دی لوڑ ہے کیوں جو میں الحق فرید کوٹی نے ہندی تے سنسکرت دیاں ساریاں کتاباں تے اوہناں دے لکھیاراں دے تاں اُکے غلط لکھے ہن۔ این توں دکھ میری تے اوہناں دی سوچ وچ اک مڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی توں دراوڑی نیردی بولی مندے ہن جو کہ میری چاہے انسان نے پنجاب دی دھرتی اتے پہلی وار جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا گھدا گیا، دکھ دکھ لسانی مردہاں نال تعلق رکھن والے قبیلے اتھے آوندے رہے، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی توں متاثر کر دی رہی۔ مُنڈا، دراوڑ، آریہ تے ہور کئی نسل گروہ اتھے آئے، جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈار بھریا۔

II

ایہدے توں پہلاں کہ ایہہ لکھیوا کیتا جاوے کہ پنجابی بولی آریائی ہے جاں غیر آریائی، گجھ ہورتاں بارے وچار کرنا ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔ لسانیات بارے لکھن والے مڈھلے لوکاں موہرے صرف اکوت سی اتے اوہ سی سنسکرت تے اجورکیاں بولیاں وچکار لفظالی دی سانجھ۔ اوہناں دی گل آریاں توں شروع ہوندی سی اتے آریاں تے ای تک جاندی سی۔ ایسے عیندے وڈے وڈے اُسزے اُسارن وچ اوہ گجھ حد تاں سچے دی سن۔ اوہناں دے وہم گمان وچ دی نہیں سی کہ کسے ویلے تھیبہ کھٹائی (archaeology) دے ماہراں دے پلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اک ایسے وسیب توں چنیاوٹا ہے، جو آریاں توں ہزاراں ورھے پہلاں رہتل دیاں سکھراں چھوہندا پیا سی۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ کجھ لکھیاراں نے غیر آریائی توماں اتے خاص کر کے دراوڑاں بارے گل تاں چھوہی سی پر چلاوین جیہی۔ لوڑ اوہناں توں ایہدی ایس پاروں پیندی سی کیوں جو اوہناں توں ویدی تے سنسکرت دیاں کتاباں وچ لہدی دراوڑی لفظالی اتے بلوچستان وچ دراوڑی نیردی براہوئی بولی دی ہوند دی پھل ہور کے ڈھنگ نال حل نہیں سی ہوندی پئی۔

20ویں صدی دے تیجے دہاکے وچ ہزاراں بیلاں دے گھیر وچ پسرے ہوئے

ہڑپا ویسب دا تھوہ لکیا۔ سرائے کھولتے ہڑپا (پنجاب)، موہن جوڈو (سندھ)، لوتھ (گجرات کاٹھیاواڑ)، کالی بنگن (راجستھان)، آمری اے نال (بلوچستان) وغیرہ تھیاں دی کھٹائی اتے اوتھوں لیکھے انسانی ڈھانچیاں نے نسلیات تے لسانیات دے ماہراں نوں نویں سرے توں سوچن تے مجبور کیتا۔ گل اتھے ای نہیں مکی۔ سواں دادی دیاں لہتیاں نے پنجاب دی انسانی تاریخ نوں لکھاں ورھے پچھانہ لے کھڑیا۔

ایہناں سارے تاناں نوں سامنے دھر کے لوڑ ایس گل دی ہے کہ پہلاں پنجاب دی لکھاں ورھے دی تاریخ نوں نویں سرے توں ہنگھالیا جاوے تے دت لسانی تاریخ لکھن دا جین کیتا جاوے۔ بولی دا تھوہ لاوٹ لئی، پولٹن والیاں دا گھرا پنٹا منڈھلی لوڑ ہے۔

III

منڈھ وچ نسلیات دے ماہراں ایہہ نیوا لایا سی کہ انسان نے سبھ توں پہلاں افریقہ وچ جنم لیا سی اتے اوتھوں ای اوہ ساری دنیا وچ کھینڈیا سی۔ جیویں جیویں کھوج دودھی گئی، باندر ورگے انسان (ANTHROPOI DAPE) تے انسان دیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچے لہدے گئے، ایس تھیوری وچ تبدیلیاں آوندیاں گھیاں۔ کدے افریقہ، کدے چین، کدے جاواتے کدے وسطی ایشیا توں لہتیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچیاں نوں گوہ گوجے کر کے اوہناں دیاں عمریں جھتیاں گھیاں۔ امریکہ دے فلسفام توں انسانی لہت دی عمر 10 ہزار ورھے، ہائیڈل برگ دی لہت دی عمر اک لکھ ورھے اتے افریقی لہت دی عمر 26 لکھ ورھے تھی گئی۔ ہن اک یونانی Mr. Aris Poulianas نے اسٹی کھوج دا سٹا دسدیاں آکھیا ہے کہ سلونیکا (یونان) دے شہر Petrelona دے اک گھوہ توں جو انسانی کھوپڑی لہی ہے، اوہدی عمر گھٹ ودھ 7 لکھ سال ہے۔ (۱)

پر پنجاب توں جیہڑی سبھ توں پرانے باندر ورگے انسان دی رہند کھوندھ لہی ہے، اوہ گھٹ ودھ ڈیڑھ کروڑ ورھے پہلاں دی ہے اتے نسلیات دے ماہراں وچ Punjab Drypithicus دے نال چائی جاندی ہے۔ گل اتھے ای نہیں مکی۔ پنجاب دے پہاڑی علاقے توں جو ہور رہند کھوندھ لہی ہے اوس نوں Rama Pithicus آکھیا

گیا ہے اتے اوس دی عمر اک کروڑ 40 لکھ ورھے دی گئی ہے۔

وادی سواں دیاں لہستان توں ڈاکٹر ڈی این واڈیا، de Terra تے دور توں لکھے شروع ہو جانے ہن۔ اتھے دو قسم دے لوک وسدے سن۔ اک پتھر دے گھڑے ہتھیار تے دوجے ہتھ کوہاڑا ورتدے سن۔ (2)

گھجھ ورھے پہلاں ہیل یونیورسٹی (امریکہ) دے پروفیسر ڈیوڈ پلیم، جیالوجسٹ سروے آف پاکستان دے ڈاکٹر ابراہیم شاہ تے ہارڈ یونیورسٹی (امریکہ) دے ڈاکٹر تاشیر حسین نے کیسل پور توں 20 میل جنوب وچ ساڈھے چار کروڑ ورھے پرائیاں چٹانیاں وچوں ایچے 80 Primate specimens لکھے ہن، جو پنجاب وچ انسانی نسل دے ارتقا توں اک کروڑ لکھ سال تائیں لے گئے ہن۔ ایہناں نے اک پریس کانفرنس وچ ایہہ وی دیا (3) کہ اک کروڑ ورھے پہلاں ایس علاقے وچ انسان موجودہ شکل وچ اپڑ گیا سی۔

فرانس دا اک اگھا عالم Henri V. Vallios سواں وادی دیاں لہستان توں موہرے دھر کے ایس جے تے اپڑیا ہے کہ سبھ توں پہلے صحیح انسان نے پنجاب دی دھرتی اتے ساہ لیا سی۔ افریقہ، چین، انڈونیشیا، برزیل، یونان اتے دوجے دیساں توں باندر تے انسان دے وچکار لیاں دکھ کڑیاں تاں کتوں کتوں لھ پھیاں ہن پر اوہناں توں اگانہہ تاریخ نہیں فرودی۔ ایس دیکھدے ہاں کہ ہر پاسے ہنیرا پھریا ہویا ہے پر پنجاب وچ انسانی تاریخ دے ارتقا دا اک تسلسل موجود ہے۔

سرائے کھولا (نیکسلا) دے تھیندے دی کھٹائی توں نہیں تائیں جن پر تاں دا پتہ لکھا گیا ہے۔ پہلی پرت وادی سندھ دے وسیب توں وی پڑائی ہے۔ دوجی پرت کوٹ ڈبجی (سندھ) دی ہٹی ہے اتے تہی پرت 2500 ق م دی ہے۔ ایسے پرت توں تھیندے کھٹائی دے ماہر ایم اے علی (4) توں انسانی کھوپڑیاں تے ڈھانچے لکھے سن۔ نسلیات دے اگے جرمن

ماہر ڈاکٹر برن ہارڈ (5) نے 47 نمونیاں دا تجزیہ کر کے دسیا ہے کہ اوہناں وچوں 50 فیصد کھوپڑیاں کول کھوپڑی والی نسل نال تعلق رکھن والیاں دیاں ہن اتے باقی لی کھوپڑی والیاں دیاں تے دوجے گروہ دیاں۔ ڈاکٹر برن ہارڈ دے ایس تجزیہ مگروں گھجھ عالماں نے

سرائے کھولا دے وسیبکاں توں آسٹریک، دراوڑ جاں دوجے نسلی گروہاں نال جوڑیا ہے۔ سرائے کھولا مگروں ہڑپا دے تھیندے توں لکھے انسانی ڈھانچیاں تے کھوپڑیاں دی واری آوندی ہے۔ ہڑپا دیاں اڈا پرتاں توں دکھ دکھ نسل نال تعلق رکھن والے گھٹ ودھ چار پنج انسانی نسلی گروہاں دا پتہ لکھا ہے۔ ہڑپا وسیب بارے گھٹ ودھ 2500 ق م دا نیوالایا گیا ہے (6) گھجھ 4000 ق م دی وسدے ہن (7)۔

پرائے تھیندے دیاں کھٹائیاں توں لائینجے رکھ کے جد ایس نسلیات دے ماہراں دیاں لہستان پڑھدے ہاں تاں ساڈوں پتہ لگدا ہے کہ سبھ توں پہلاں اتھے نیگریٹو، پھیر آسٹریک، پھیر دراوڑ اتے پھیکو وچ آریہ آئے سن۔ ڈاکٹر سنٹی کار چنٹری (8) نے ایہناں بارے ایوں دسیا ہے:

نیگریٹو:

کے ویلے ایس نسل دے لوک عرب توں لے کے چین دے ساحلی علاقے تائیں دگھرے ہوئے سن۔ تنگ کھنٹی لئی کھلاں جاں گھاہ پتے ورتدے سن۔ ایہہ بھانڈے بناوٹے نہیں جاندے سن۔ ایہناں دے ہتھیار پتھر دے سن جاں پھیر ہڈیاں دے۔ وادی تہی توں کورے سن۔ ایہہ لوک مٹھل، مٹھل، پتے، جڑھاں تے جانوراں دا کچا ماس کھا کے ڈنگ ٹاوندے سن۔ اچکل ایس نسلی گروہ دے لوک کمران، انڈیمان، ملایا تے فلپائن وچ لہندے ہن۔ انج جا پیدا ہے کہ کمران توں یونانیاں Ichthyophogoi اتے سنسکرت وچ "مٹیادیش" تے ای آکھیا گیا سی کیوں جو ایہہ لوک کچی مچھی کھاندے سن (9) ایہناں

ٹوں ایتھوں آسٹریک نسل دے لوکاں نے آکے کڈھیا۔ ٹیکریٹو کجھ مارے گئے، کجھ نسل گئے اتے رہندے دھاڑویاں وچ ہولی ہولی رچ رچ گئے۔

آسٹریک:

ایہہ لوک کدے بحر الکاہل توں ایسٹریٹیمینڈ تائیں کھینڈے ہوئے سن۔ پہلیاں نالوں ایہہ کجھ ترقی یافتہ سن۔ پتھر دے ہتھیار، تیر، بھالے تے غلیل دی درتوں چاندے سن۔ بھانڈے دی بٹالیہ سے سن۔ کھوپاں وچ دسٹن دی تھاں بکی موٹی اُساری کر لہیدے سن۔

کول، بھیل، سستھال، سادرا، ہو، کوروا تے جاگک قہیلے، جینہاں ٹوں رلا کے "کولاری" جاں "منڈا" آکھیا جاندا ہے، ایسے نسلی گردہ نال تعلق رکھن والے دے جانڈے ہن۔ گریٹر سن (10) دا خیال ہے کہ ہنزہ، مگر وغیرہ دی Burushaski بولی وی ایسے نمبر نال تعلق رکھدی ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ آسٹریک لوک پہاڑو پہاڑ پنجاب توں براتے کیوڈیا دل کھسکے سن۔

دراوڑ:

بھیرہ روم توں اک ہور نسلی گردہ لڑیا، جس نے آکے ایتھوں دے وسٹریکاں (آسٹریک تے ٹیکریٹو) نال منٹھا لایا۔ دراوڑاں نے پرلٹے وسٹریکاں وچوں کجھ ٹوں ماریا وڈھیا، کجھ ٹوں نسیا تے کجھ ٹوں لہٹے وچ سمو لیا۔ ایہناں نے ای ہڑپا وسیب دی عینہ رکھی اتے ودھدیاں ودھدیاں پنجاب، سندھ، بلوچستان، راجستھان تے گجرات وغیرہ دے ہزاراں مربع میل لے چڑھے علاقے وچ لپٹیاں بستیاں وسائیاں۔ ایہناں دی وسوں گھٹ ودھ پنج ہزار درہے پہلاں سکھراں ٹوں چھوہ رہی سی۔

ٹیکریٹو تے آسٹریک جگل وای سن۔ مظاہر پرتی (Animism) ایہناں دا مذہب

سی۔ دراوڑاں نے ایس ٹوں اپناوٹن دے نال نال ایٹنی ولوں دی ایہدے وچ وادھے کیچے جیویں بندہ مردا نہیں سکوں اوس دی زوچ جانوراں تے درختاں وچ وڑ جانندی ہے وغیرہ۔ ایہو عقیدہ آکوں جا کے ہندومت تے بدھ مت ولوں آواگوٹن دی شکل وچ لپٹایا گیا۔ ڈاکٹر سنٹی کمار چنیر جی (11) تاں ایتھوں تائیں آکھدا ہے کہ ٹو، وشنو، یوگ ساہن، ویدی ہون، کرم وغیرہ دیوتے تے عقیدے ہندواں ٹوں وادی سندھ دے وسٹریکاں دی دسٹن ہن۔ ایہو ای نہیں سکوں دھوتی تے ساڑھی اتے مذہبی تے سماجی ریتاں ویلے مہندی تے ہلدی، پان تے سپاری، چاول، ایل تے ناریل دی درتوں بھ کجھ ایہناں توں ای لیا ہے۔ ایس توں اڈ پراٹاں تے ویر گاتھا وچ لکھن والے قصے کہانیاں دی ہڑپا واسیاں توں لئے گئے ہن۔

فیئر سرس دی کتاب (12) وچ Mario Cappieri نے لکھیا ہے کہ ہڑپا دے وسٹریک ودھیرے کر کے لمی کھوپڑی والے سن۔ چوڑی کھوپڑی والیاں دی آبادی 8.5 فیصد توں ودھ نہیں سی۔ ودھیرے لوک Proto Mediteranian Asian نسل نال تعلق رکھدے سن۔

سارے عالم نئے رادھا کومنگر جی (13) تے ڈاکٹر گوہا (14) ایس گل تے متفق ہن کہ ہڑپا وکھے چار پنج نسلی گردہاں دے لوک دسدے سن۔ ہورتاں ہور منگول نسل نال تعلق رکھن والے اک بندے دا وی ڈھانچہ اوتھوں لکھیا ہے۔

مندے بھاگاں نال اچے تائیں ہڑپا توں لکھیاں نمبراں دی تحریر ٹوں نہیں پڑھیا جا سکیا۔ جے کسے نے پڑھن تے ٹل دی لایا ہے تاں اوس دے سلیاں نال ڈوبے متفق نہیں۔ جے ایہہ پڑھیاں جانڈیاں تاں ہو سکدا سی کہ ساٹوں نسلیات دے ماہراں دے ٹیویاں تے ودھیرے اٹھار کرکٹا پیندا۔

1872ء وچ سبھ توں پہلی وار سر ایگزیکیوٹر کنگھم (15) ٹوں ایہہ نمبراں لکھیاں

ن۔ ہو سکدا ہے کہ لہدے توں دی پہلاں ایہہ نمہراں کے ہورٹوں لہمیاں ہون کیوں
جو شاہ مراد (مرٹ: 1702ء) نے اپنے اک شعر وچ لہناں دی ایوں دس پائی ہے۔

نٹا این تاں جاگ، عمل سمکال کے
ہڑپے نمہراں پا، صراف دیکھال کے

100 توں ودھ درھے بیت گئے ہن پر اچے تاکیں ہڑپا دی لہی تے بولی بارے
کے سانجھے پئے تے نہیں اپڑیا جاسکيا۔ ساریاں نے اہٹی اہٹی سوچ کجھ مطابق ایس لہی ٹوں
پڑھن دی واہ لائی ہے۔

1- ویٹل (16) تے لسن (17) نے سومری لہی رلئیں۔

2- لیٹکنڈ (18)، ہنر (19) تے پران تاہ (20) نے براہمی لہی رلئیں۔

3- پادری ہیراں (21) نے سومری ہیر و غلٹی تے چھٹی علامتاں رلئیں۔

4- ہیوی (22) نے ایسٹر آکلیٹڈ دی لہی راہیں۔

5- روں (23) تے کوپن بیگن (24) دے عالم ایس ٹوں اگیری (Proto) درادڑ بولی
تھہ کے اگانہ تر دے پئے ہن۔

رگ وید وچ ساٹوں شیخ جن (पञ्च जन) (4-11-VI) تے (S-53-X)، شیخ کرشی
(पंच कृष्टि) (10-2-II) شیخ جات (पंच जात) (12-61-VI)، شیخ جیہ وش (पंच जनय विश) (पंच
اتے اہرد وید وچ شیخ کرشیہ (4-24-III) وغیرہ مرکب ملدے ہن۔ لہناں مرکباں دی
پرلٹے پنڈتاں تے اجو کے رکالماں جو تشریح کیتی ہے، اوہ آپو وچ نہیں رلدی۔

ساہن نے اہٹی کتاب ”ماہویا ورتی“ اتے ڈرگا نے ”تحرکت“ پارے اہٹی
تفسیر وچ لہناں پنجاب توں مراد باہمن، کھتری، ویش، شورد تے بھادھ لائے ہن۔

یاسک نے اہٹی کتاب ”تحرکت“ اتے ”لہریہ برہمن“ وچ لہناں پنجاب توں

گندھرو، پتر، دیوتا، اسرتے راکشس نیا ہے۔ یاسک نال ای ایہہ وی کہندا ہے کہ اوہ پنج
لہناں توں مراد چارو ڈاتاں تے نشادھ لہندا ہے۔

پررگ وید (8-108-1) دی تشریح کرن لگیاں ساہن تے سوامی دیانند (ستیا رتھ
پرکاش) نے ایہہ آکھیا کہ ایہہ پنج قبیلے — یو (यदु) تروش (तुर्वशा) دروہیہ (द्रुह्य)
انو (अनु) تے پورو (पूर) اوہو ای ہن، جیہناں نوں شیخ جن وغیرہ آکھیا گیا ہے۔

کجھ اجیہے وی سوچوواں ہن، جو ایہہ سمجھدے ہن کہ ویداں نے ساری دنیا نوں
اپنے کلا دے وچ لیا ہویا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ”شیخ جن“ توں مراد اوہ شیخ نسلی گروہ
ہن، جو دنیا دی نسلی دسوں دا مڈھ (Origin) ہن جیویں 1۔ ہند آریائی، 2۔ نیگرو، 3۔ سکول،
4۔ ریڈ انڈین تے 5۔ ملائی۔

پر جے آتے دتے وڈے وڈے نانواں توں نہ دپے تاں آکھ سکدے ہاں کہ
لہناں پنجاب توں مراد 1۔ نیگریٹو، 2۔ درادڑ، 3۔ آریہ، 4۔ ہٹی تے 5۔ اہر ہو سکدے ہن
(لہناں وچوں پہلے دو آں دا ذکر آسین ڈاکٹر سستی کار جی جی دے حوالے نال پچھانہ کر
آئے ہاں، رہندیاں بارے گل اگے جا کے پھرولاں گے)۔

ایسے توں ای ساڈا دھیان اوہناں شیخ جن دیاں کھوپڑیاں تے انسانی ڈھانچیاں
دل چلا جاندا ہے، جو ہڑپا دے تھیمیاں توں لیکھے ہن اتے جیہناں دا تجزیہ کر کے بشریات
دے سیافیاں دس پائی ہے کہ ایہہ شیخ نسلی گروہاں نال تعلق رکھدیاں ہن۔ ایس سلسلے وچ
رادھا کار کمر جی دی کتاب Hindu Civilization بمبئی۔ 1957ء دیکھو۔

ہور گلاں جھڈ وی دیئے تاں ویداں تے نسلیات دے ماہراں دے بیٹیاں
پاروں اک وڈی گل تتر تے کھڑے کھڑے کھڑے آوندی ہے۔ اوہ ایہہ کہ آریاں دے آون توں
پہلاں پنجاب وچ گھٹ وچ گھٹ دھ شیخ نسلی گروہ دسدے پئے ہن۔ ایس پاروں جد آسین ایس
علاقے دی بولی بارے گل چھوواں گے تاں ایس تہ توں اکھوں پروکھا نہیں رکھیا جا

سکدا۔ ایہہ گل دی وڈی واضح ہے کہ مگروں آڈن والے ہرنسلی گروہ نے اپنے توں پہلاں دے گروہ نوں ماریا کینا اتے سنن تے مجبور کینا۔ پر پوری آبادی نوں نہ تاں مکایا جاسکدا سی اتے نہ ای نسیا۔ ایس پاروں ہوندا ایہہ رہیا کہ مقامی بولی تے دھاڑویاں دی بولی نال نال ٹردیاں رہیاں اتے دوویں بولیاں اک دوسے توں لفظی مانگوں لے کے ایٹاکم سارویاں رہیاں۔ جھیکو وچ دھاڑوی نہ صرف مقامی رنگ وچ رکتے جاندے سن سگوں اہٹی بولی و سار کے مقامی بولی نوں اپنالیندے سن۔ ایس دی سارنی اگانہہ دتی جاسی۔

کدے اوہ ویلا سی کہ ساڈی تاریخ آریاں توں شروع ہوندی سی، کدے اوہ ویلا سی جدوں سنیتی کمار چھتر جی (24) جیسے عالم ایہہ آکھدے سن کہ ہندوستان دی دھرتی اتے باندر ورگے انسان (anthropoid ape) توں صحیح انسانی وجود وچ نہیں آیا جاپدا سگوں ایہہ ہے کہ اتھے کئی نسلی گروہ آڈندے رہے تے وسدے رہے سن..... اج عالم ایہہ آکھدے پئے ہن کہ کروڑاں ورے پہلاں صحیح قسم دا انسان پنجاب دی دھرتی اتے وجود وچ آیا سی۔ ہند آریائی بارے پہلا نظریہ گٹرن والیاں موہرے ایہہ بت نہیں سی۔ ہرکھ تاں ایس گل دا ہے کہ اج وی سارے لکھیاریاں ہیٹھاں نوں گوہ گوجا کرن دی تھاں پرائیاں چھلیاں ہوئیاں گھاں دوہرائی جا رہے ہن۔

ورثیاں کتاباں

1. The Daily "Dawn; Karachi 3rd July, 1977.
2. Sankalia H.D. "Prehistory and Proto-history in India & Pakistan, Bombay, 1962, Page-4
3. The Daily "Dawn; Karachi 25th March, 1977.
4. Halim M.A. "Archaeology-7" (1970-71) Deptt of Archaeology, Pakistan (Article: Preliminary report on the Human Skeletal Remains from the Pre-Historic Cemetery of Sarai Khola).
5. Bernhard, Wolfram. "Archaeology-6" Deptt of Archaeology, Pakistan (Article: Preliminary report on the Human Skeletal Remains from the Pre-Historic Cemetery of Sarai Khola).
6. Mortimer wheeler "Indus Civilization" Cambridge, 1953. P-90-93
7. K.N. Shastri, "New light on Indus Civilization" Dehli, 1957.
8. Dr. S.K. Chatterji "Language and Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page 6.
9. A.C. Das. "Rigvedic India", (Vol.I) Calcutta, 1927, P/85.
10. George Grierson, "Linguistic Survey of India" (Vol. III, Part II), Dehli, 1968.
11. ہند آریائی اور ہندی (ترجمہ: شتیق احمد صدیقی) ترقی اردو بیورو، نئی دہلی، 1983ء صفحہ 35۔
12. Walter A. Fairservis, "The Roots of Ancient India" 1971, P.433.
13. Hindu Civilization, Bombay-1957.
14. "Further Excavations at Mohanjodaro", P.238.

15. A. Cunningham, Archeological Survey of India, Report for the year 1872-73, Vol.V.
16. L.A. Waddel, "The Indo Sumerian Seals Deciphered" London, 1925.
17. J.V. Kinner Wilson, "Indo-Sumerian" Oxford 1974.
18. John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization," Vol, II, London, 1931 (Article: Contributed by S.H Langdon), Pages-423-435.
19. G.R. Hunter, "The Script of Harappa Mohenjodaro and its connection with other Scrpts," London, 1934.
20. Dr. Pran Nath, J.R.A.S, 1931 (Article: "The Script of the Indus Valley").
21. Rev. Heras, "Studies in Proto-Indo Mediterranean Culture," Bombay, 1953.
22. G. De Hivesy, Bulletin de la Societe pre Historique fiancaise, Paris, xxx, 1933.
23. Yu. V. Knorozov, "Proto-Indian System of Writing" 8th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokyo, 1968.
24. A. Parpola & others, "Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus civilization Copenhagen, 1969.
25. S.K. Chatterji "Language & Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page-5.

IV

دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے پر ایہہ کتھوں آئے، کدوں آئے اتے
کون سن، ایہہ ایہیہ معاملے ہن، جیہناں بارے اے تاہیں نکھیڑا نہیں ہو سکيا۔

کتھوں آئے:

آریاں دی جمن بھونیں بارے عالم متفق نہیں ہن۔ Airyan vaejo (1)، شمالی
آفریقہ (Sergi تے zaboraski) (2)، جنوبی روس (Benfey)، ہنگری (Giles) (2)، مشرقی
یورپ (Fligier) (2)، شمالی یورپ (Cuno) (2)، شمالی جرمنی (Hirt تے Kossina) (2)،
سکیٹے نڈیا (Penka تے Rhys) (2)، تاتھ پول (Warren تے Tilak) (2)، مغربی
جرمنی (Geiger) (2)، افغانستان (Husing) (3) تے Bernhaefer (4)، یورال دا جنوبی
علاقہ (سیتی کمار چھتر جی) (5)، جیوں تے سکوں دے وچکارا علاقہ (ارنٹ ہرنز فیلڈ (7)
تے برو) (8)، پولینڈ توں وسطی ایشیا تائیں (اے ایل ہاشم) (9)، وسطی ایشیا Edward
(2) Meyer, Rhode Schelgel, Patt, Lassen) (2) ایہیہ چھلاتے ہن، جو آریاں دی جمن
بھونیں دے گئے ہن۔ تو خاری لکھتاں لکھن پاروں وسطی ایشیا والی تھیوری دی اہمیت ہو
دھ گئی ہے (پرنال ای Satem تے Centum بولیاں والی تھیوری ٹھھی گئی ہے) (10)۔ رگ

وید (14-64-114-22-1، 5-80-1) وچ دوتے گئے "اتر کرؤ" توں اکٹوے کمار موز مدار (11) نے سامبھریا تے Adeling (12) کشیر ٹوں آریاں دی جمن بھونیں نیا ہے۔ ایس ساٹے ایل ایم جوشی دا ویاچہ (1278) وی دیکھیا جاسکدا ہے۔

پر گجھ ایجیے وی لکھیار ہن، جو آکھدے ہن کہ آریہ مذھوں ای پنجاب (سپت سدھو) دے رہن والے سن اتے ایسوں ای ایران، یورپ تے مینسو پوتامیا گئے سن۔ لہناں لکھیارداں وچوں اے سی واس (13) Pargiter (14) سوامی شکر آئند (15) تے ڈاکٹر بدھ پرکاش (16) گنن گوجے ہن۔

کدوں آئے:

عالمناں نے ایس مسئلے بارے وی بڑیاں بحثاں کیتیاں ہن پر کے سانجھے پنے تے نہیں اپڑ سکے۔ ہر اک دی رائے دوجے تالوں دکھری ہے۔ گورڈن چائلڈ (17) آکھدا ہے کہ آریہ 2500 ق م توں پہلاں اہٹی جمن بھونیں تیاگ چکے سن اتے 1600-1800 ق م دے وچکار پنجاب وچ اپڑ گئے سن۔ وھیلر (18) 1500 ق م دا ٹیلا لاوندا ہے۔

پر عالمناں نے دوجرے کر کے ایس مسئلے تے بحث کیتی ہے کہ رگ وید کدوں لکھیا گیا سی۔ بٹلک (6000 ق م) (19)، وٹزجر (3000 ق م) (20)، موزمدار (2875 ق م) (21)، بھوچندر ناتھ (2500-1700 ق م) (22)، ہشری (2000 ق م) (23)، گورڈن چائلڈ (1400 ق م) (24)، میکڈائل تے کیتھ (1200 ق م) (25)، میکس ملر (26) تے دی کیلڈین (1000-1200 ق م) (27)، برود (28) تے جیفر جی (1000 ق م) (29) رگ وید لکھیا مندے ہن۔ انج ادھتاں دے لیکھے مطابق رگ وید دی رچنا توں بچے پہلاں آریہ اتھے اپڑ گئے سن۔

آریہ کوئن:

انج ای ایہہ مسئلہ وی اج تاں حل نہیں ہوسکیا۔ ہر لکھیار دی رائے دوجے تال

نہیں رلدی۔ رگ وید (8-51-1) (30) تے شت پتھ براہمن (6-1-17) وچ ایہہ لفظ شریف، مہذب تے نجیب الطرفین لئی ورتیا گیا ہے، اتے اوتھے ایہہ لفظ غیر آریائی قبیلیاں توں دکھران لئی ورتیا گیا لہندا ہے۔ ساہن نے "ماھویا ورتی" وچ لکھیا ہے کہ آریہ ادھ ہے، جس کول علم تے روشنی لئی ساریاں ٹوں جاوئن دی لوڑ ہے اتے ادھ سو جھواں تے قربانیاں دینن والا ہے۔

ساہن جتاں جاتاں (باہمن، کھتری تے ویش) ٹوں آریہ متھدا ہے۔ یاسک نے "نرکت" (30) وچ آریہ ٹوں "ایشور مٹر" (اللہ دا پتر) دیا ہے۔ منوسرتی (30/8) وچ لکھیا گیا ہے کہ آریہ ادھ ہے، جو دھرم دی پالنا کردا ہے۔ گجھ عالمناں نے آریہ لفظ نوں شکر ت مصدر "ار" توں پھلایا دیا ہے۔ ایویں ایس دے معنی راکھ جاں ہالی کیچے گئے ہن جد کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش (31) ایہدے معنی پٹری واس دندا ہے۔

آلتیاں گلاں توں سدھ ہوندا ہے کہ آریہ دا لفظ ٹھہ قدیم وچ کے مخصوص نسلی گروہ لئی نہیں ورتیا گیا سی سگوں اچی ذہنی پدھر رکھن والیاں نوں آریہ آکھیا گیا سی۔ منو سرتی (باب II-شلوک 22) وچ موجودہ پاکستانی علاقیاں توں لے کے وندھیا تیک دے علاقیاں لئی "آریہ ورت" دا لفظ ورتیا گیا ہے۔ جے آریہ کے خاص نسلی گروہ لئی ہوندا تاں ایس سارے علاقے توں آریہ ورت نہیں آکھیا جاسکدا سی کیوں جو ایس علاقے وچ غیر آریائی نسلی گروہ وی وسدے سن۔ اک ہور وی گل ہے کہ رگ وید وچ (اتے چھیکولیاں کتاباں وچ وی) لوکاں ٹوں ادھتاں دے قبائلی تالواں نال جیویں بھرت، کورد وغیرہ سدیا جاوندا سی۔ بٹے ایس اگے چل کے دیکھدے ہاں کہ "آریہ" ٹوں کیویں نویں نویں معنیاں دے اچھاڑ پوا کے ساڈے ساہنے لیاندا گیا ہے اتے اوس توں اپنا کھیرا لُچ تلن دا جتن کیسا گیا ہے۔

یورپ نوں بھ توں پہلی وار، میکس ملر نے "آریہ" لفظ توں جاٹو کروایا سی۔
بھانویں اوہنے کئی وار ایس گل دی وضاحت (32) دی کہی کہ لہندے توں اوہدی مراد نسلی
گروہ نہیں سکوں لسانی گروہ ہے پر پھیر دی کہیاں توں ایہہ لفظ ایہہ کجھ بھریا لکیا کہ
اوہناں نے لہندی عینہ اُتے آریائی نسلی گروہ دے گل اُسارنے شروع کر دتے۔ یورپی
دیاں وچ ایہہ جٹی چڑی والا بھ توں افضل تے برتر نسلی گروہ سی۔ جرمنی وچ ایہہ نیشے دا
Blonde Beast بن گیا تے "بھ توں وڈے تے اصلی آریہ" جرمن آپ بن بیٹھے۔ گل
اتھے ای نہیں مگی، متعصب جرمن قوم پرستی نے Blonde نسل توں دی لہ ماریا، جو اوہناں
دے مطابق شمالی یورپ دے اک مرکز توں ساری دنیا وچ پھری سی۔ ہونڈے ہونڈے
آریاں توں کدے لئی کھوپڑی، بکھی تک تے لے قد والے جرمن قبیلیاں نال، کدے
چوڑی کھوپڑی والے Celts نال، کدے روسیاں تے کدے Nordic Herrenvolk نال
جوڑ دتا گیا۔

پچھوکر تھیوری دے منٹن والے آکھدے ہن کہ Nordic لئی کھوپڑی، لئی تک،
لے قد، نیلیاں اکھاں تے بھورے والاں والے سن۔ پر کیوں جو Nord نوں پتھر دے
زمانے توں شمالی یورپ وچ وسدے مٹے جانڈے ہن، ایس پاروں نال ای ایہہ بھاوی
کدھتا پیا کہ ایہہ آریہ اتھوں ای ساری دنیا وچ کھینڈے سن۔

پر جرمنی دے شہر Ofnet (33) توں پتھر دے زمانے دیاں کھوپڑیاں لہندے نال
Nordic والی تھیوری دا بھاٹرا چورا ہے وچ ای بھج گیا۔ ایہناں لہنداں وچ لئی تے چوڑی
کھوپڑی والے دوویں نسلی گروہ شامل سن۔ ایہناں لہنداں نے جرمن سکالراں توں اک وار
پھر سوچن تے مجبور کیتا۔ ضرورت ایجاد دی ماں ہے اوہناں نے Proto-nordic
اصطلاح گھڑی اُتے آکھیا کہ لئی کھوپڑی تے چوڑی کھوپڑی والے دوویں ای آریہ سن۔
Broca تے اوس دے فرانسیسی مکتبہ فکر والے آکھدے ہن کہ Celts اصل آریہ

سن جد کہ سرچی (34) آکھدا ہے کہ چوڑی کھوپڑی والی نسل ایشیا توں آئی سی۔ ہند یورپی
بولی دی اوہو لیاے سن اتے اصل آریہ دی اوہو ای سن۔ ٹیلر (35) نہیں مندا کہ شمالی یورپ
دے لئی کھوپڑی والے اصل آریہ سن۔ اوہ ایہہ دی آکھدا ہے کہ سارے Nord آریہ نہیں
منے جاسکدے کیوں جو بہت سارے Finnis دی اوہے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن۔
انج ای کئی Blonde آریہ چوڑی کھوپڑی والے ہن۔

ایہناں وچاراں اتے ایہیے ہور کہیاں توں موہرے دھر کے نکھیرا کرن دا جتن کیتا
جاوے تاں کجھ ایہو جیسے نئے نکلن گے کہ آریہ لوک (1)۔ چھوٹی، لئی تے چوڑی کھوپڑی
والے سن، (2)۔ کھڑی، نوکیلی تے پھینٹی تک والے، (3)۔ کالے تے بھورے والاں والے
سن۔ ایوں ای اکھاں چہرہ تے ڈو جے نین نقشاں بارے دی آپ وروہی راواں اکھیاں
کیتیاں جاسکدیاں ہن۔

جان مارشل (36) نے بالکل ٹھیک آکھیا ہے کہ اے تائیں ایہہ ای نہیں فیصلہ ہو سکيا
کہ آریہ "Brunette Mediterranean, Blonde Nordic Broad-headed Alpine"
یا ایہناں ساریاں دا آمیزہ سن۔ اتھے ای گل نہیں مگدی۔ آر پی چند (37) نے آریاں دا
کاکشی نسل دی الپائن شاخ نال تعلق جوڑیا ہے۔

17. Gordon Childe, "The Aryans", Newyork, 1926, P/79.
18. Mortimer Wheeler, Cambridge, 1960, Page-96.
19. Tilak, op. cit, Pages 206-210.
20. Winternitz, "Ges Chishteder Indischen Literature" Page-249.
21. A.K. Mozumdar, op, cit, Pages-61-62.
22. Bhopinder Nath Datta, "Rigvedic Culture of the Pre-historic Indians," Foreword, Calcutta, 1943, Page-XI.
23. "Historians History of the world," Vol. II, London 1907, Page-475.
24. Gordon Childe, op. cit, Page-31.
25. Macdonell & Keith, "Vedic India" Vol.I Preface, London, 1912, Page VIII.
26. Max Muller "A History of Sanskrit Literature," London, Page-434.
27. Hein Gelderon, Bulletin of the American Institute for Iranian Art & Archaeology, (Article: New Light on the Aryan Immigration), Vol.V, no.1 of 1937.
28. T. Burrow. op. cit, Page-3.
29. Sk. Chatterji, "Indo Aryan and Hindi," Ahmedabad, 1942, P-10.
30. Dr. Lakshman Saroop, "The Nighantu & Nirukta" Dehli, 1984.
30/A-پنڈت تلسی رام، منوسرتی (ہندی ترجمہ) میرٹھ، 1909ء۔
31. Dr. Buddha Prakash, "Political & Social Movements in Ancient Punjab" London, 1976, P-21.
32. Max Muller, "Biographies of Words," London, 1880, Page-120.
33. Bhopindara Nath Datta, op. cit Page-XIV.
34. G. Sergi. "Gli Aarii in Europe and Asia".
35. Isaaq Taylor, "The Origin of the Aryans," London
36. John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization," (Vol-I) London, 1931, Page-110.
37. R.P. Chanda "The Indo-Aryan Races," Rajshahi 1916, Pages 18-25.

درتیاں کتاباں

- 1- اوستا (دنیہ اور فرزند گرد)۔
2. Nripendra Kumar Datta, "The Aryanisation of India" Calcutta, 1925, Page-19-20.
3. Dr Husing, M.A.W, XLVI, Valker Schichten in Altem Iran, Page-210.
4. Bernhoefer, "Ari Urzeit" 1910.
5. S.K. Chatterji, "Language & Linguistic Problem" Bombay, 1943. Page-9.
6. Tilak, "Orian".
7. Hertzfield "Iran in the Ancient East," Page-190.
8. T. Burrow, "The Sanakrit Language," London, 1973, Page-9
9. A.L. Basham, "The Wonder That was India." London 1956, Page-29.
10. Maurice Leroy, "The Main Trends in Modern Linguistics," Oxford. 1967, Page-42.
11. Ashkoy Kumar Mozamdar, "The Hindu History" Calcutta.
12. N.C. Bandhyopadhyaya, "Development of Hindu Polity and Political Theories, Calcutta, n.d.
- 12/A. History of the Punjab Patiala, 1977, PP/9-10.
13. A.C. Das, "Rigvedic India" Calcutta 1927, (II Ed), P/XIII.
14. Pargiter, "Ancient Indian Historical Tradition," Oxford 1922.
15. Swami Shankaranand, "Rigvedic Culture of the Pre-historic Indus," Calcutta, 1943, P-6.
16. Dr Buddha Prakash, "Punjab History Conference Proceedings," Patiala 12th-14th Nov, 1965. (Article: Ancient Punjab).

V

آریہ کوئن سن، کدوں آئے، تے کتھوں آئے دے بھسمل بھوسیاں توں جان
جھڈاون لئی اوڑک اک نواں راہ لھیا گیا۔ Mario A. Pei (1)، Nesturkh (2)، بھوپندر
تاہہ دتا (3) تے ہور کھیاں نے ہنن آریائی نسلی وحدت دی تھیوری نوں ای تیاگ دتا ہے
کیوں جو ایہدے منن تال کئی نسلی تے لسانی جھیلے تے گھملاں پیندیاں سن۔

ایہناں توں پہلاں 1898ء وچ میکس ملر (Collected Works Vol. x P/90)
نے کسے لکا باجھوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ جدوں آریائی لفظ ورتدے ہاں
تاں اوں توں مراد نسل نہیں سکوں بولی ہوندا ہے۔

اصل گل ایہہ ہے کہ آریائی نسلی گروہ دی تھیوری گھرنن والے ”خالص نسل تے
نجیب الطرفین“ اکھاں دے چاہ وچ اک وڈا تہ و سار گئے سن۔ اوہناں نے فرض کر لیا
سی کہ ہر اوہ دھرتی جتھے آریہ گئے سن، اوہ انسانی دسوں توں سکھٹی سی۔ جے کوئی کئی موٹی
آبادی ہے دی سی تاں آریاں نے مٹا جھڈی سی۔ انج اوہ نجی دھرتی دی ہک اتے ”مرزا
یار“ دا نگ چھاتی کڈھ کے پھر دے سن۔ جے اوہ لوک ایس بنیادی چٹوٹوں ساہنے رکھدے
کہ ایہہ دنیا کروڑاں درھیاں توں آباد ہے۔ کھیاں کارناں پاروں کجھ قبیلے رل کے اک
دیس توں دو جے دیس وچ جاندے رہے ہن۔ ایہناں دھاڑویاں دا مقامی دسوں تال ناکرا

ہوندا رہیا ہے۔ جے دھاڑوی طاقتور ہوندے سن تاں اوہ اوں دیس دے مالک بنن
جاندے سن، اوہنوں دے دستیکاں نوں ماروڈھ کے نساوٹن دا جتن کردے سن۔ پر کیوں جو
ساری دسوں نوں مار مکاؤٹا، اوہناں دے وک دی گل نہیں ہوندی سی، ایس پاروں اوڑک
مقامی دسوں تے دھاڑوی اک ہک ہو کے رہنن لگ پیندے سن۔ آپو وچ دیاہ شادیاں ہو
جاندیاں سن۔ دھاڑویاں دا اٹلا تھہ ہونن پاروں پہلاں تاں اوہناں دی بولی ای راج
گدی اتے ہندی سی پر اوڑک مقامی بولی غالب آوندی سی کیوں جو ایہہ بہوں کنتی دی
بولی ہوندی سی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ مقامی بولی وچ ڈھیر ساری لفظی
دھاڑویاں دی بولی وچوں آپ مہارے رل جانن سی پر مقامی بولی دا مہاندرا یعنی صرفی
تے نخوی بستر نہ بدلدی سی اتے نہ ای بدل سکدی سی۔

پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ دھاڑویاں دی بولی مقامی لفظی توں اُکی وائنجی
رہندی سی۔ آریہ، ایرانی تے انگریز دھاڑویاں دیاں بولیاں اتھے لکھنن پڑھنن دا ذریعہ
رہیاں ہن۔ ویدی تے سنسکرت دی لفظی دی ہنن چھاں کر کے وکھ لوو۔ ایہناں بولیاں
نے ڈھیر ساری لفظی انتھوں لئی ہے، جس دا ویرا کتے اگے جا کے دتا جا رہیا ہے۔
سدھی جیتی گل ہے کہ جے آریاں دا ہر دیس وچ کسے غیر آریائی نسلی گروہ نال
واہ نہ پیندا تاں سارے دیساں وچ اکھوتی ہند یورپی بولیاں وچ نال ماترا ای وکھریاں ہوتا
سی، جتا کہ کسے بولی دیاں بولیاں (dialects) وچ ہوندا ہے، نہ کہ ایڈا وڈا وکھریاں کہ
ساہنے لفظاں دیاں وٹگیان دسوں لئی وڈی گھلاٹا توں کہ لٹا پوے۔

وریتیاں کتاباں

1. Mario A. Pei, "The World's Chief Languages," London, 1961, Page 24.
2. M. Nesturkh, "The Race of Mankind," Moscow, 1966, Pages-99-100.
3. B.N.Datta, op. cit, Page XXIV.

VI

آریہ جتوں آئے، جتے گئے تے جدوں وی گئے، ساٹوں ایس بارے کوئی پکی
تصتیھی جاٹ کاری نہیں لہدی۔ پر چنگے بھاگاں نال ساڈے کول اتھے رگ ویہ موجود ہے،
جس وچ اوس ویلے دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھی پئی ہے۔ منڈے بھاگاں
نال ہندواں نے ایس نوں اہٹی مقدس کتاب بنا لیا ہے، ایس پاروں رگ ویہ نوں کے
پکھوں گوہ گوجرا کرٹا، اسان مسلماناں نے گناہ سمجھ لیا ہے۔ میں ج آکھدا ہاں کہ قدیم
پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا
وچ ہو کوئی وی نہیں ہے کیوں جو ایہہ کتاب سپت سنہو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔

پچھلے باب وچ جو اسان سوال چکیا سی، آڈ رگ ویہ پھردل کے دیکھدے ہاں
کہ کہیہ اوہدا پر تاوا ساٹوں رگ ویہ وچوں لہدا ہے۔

رگ ویہ وچ تھاؤں تھاکیں آریہ اپنے اندر دیوتا توں بنتی کر دے لہدے ہن
کہ اوہ غیر آریہ لوکاں دا ناس مار دیوے اتے اوہناں دا مال ڈنگر کھوہ کے اوہناں وچ وڈ
دیوے۔ رگ ویہ I-30-7 وچ غیر آریاں دے 90 قلعے II-28-6 تے IV-26-3 وچ 99 قلعے
اتے II-14-6 تے IV-30-20 وچ 100 قلعے ساڑن دی دس پائی گئی ہے۔

اک تھاں ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ شگرو، میکھو تے ارج ناں دے غیر آریائی

قبیلیاں نے "بمید" ناں دے سردار دی آگوائی پٹھہ راجہ سداس تے حملہ کیا۔ بمید سٹے لپٹے 6 ہزار ساتھیاں دے ایس لڑائی وچ ماریا گیا۔ راجہ سداس اوہو ای ہے جس دا رگ ویہ (8-83-VII) وچ وی ذکر آوندا ہے۔ اس اتے دس قبیلیاں نے رل کے حملہ کیا سی اتے اس نے لیہناں نوں راوی دے کنڈھے بھانج وئی سی۔ پنج قبیلے جیویں اٹو، یڈو، دروہیہ، پوروتے ٹرڈوش دریائے سندھ دے مشرق ولوں اتے ڈوبے پنج قبیلے جیویں جھو، پکھو، آہن، بھٹلس تے وشوہن دریائے سندھ دے مغرب ولوں حملہ آور ہوئے سن۔ ایس وڈی لڑائی نوں رگ ویہ وچ بچ (دس راجیاں دی لڑائی) دا ناں دتا گیا ہے۔

ایہو ای نہیں سکوں بھرت مٹی نے اپے "ناہیہ شاستر" وچ لکھیا ہے کہ جدوں اک نائک پاروں دیوتے اس توں ناراض ہو گئے تاں اک غیر آریہ سردار کول جا کے اوہنوں پناہ لئی پئی، جس نے نائک کلا وچ اوہدی سر پرستی کیتی۔

رگ ویہ تے ناہیہ شاستر دی گواہی توں ایہہ تاں تھوہ لگ گیا ہے کہ آریاں دے آون ویلے ایہہ دھرتی سکھٹی نہیں پئی سی سکوں غیر آریہ لوک اتھے وسدے پئے سن۔ اوہناں دے اپنے قلعے سن۔ اوہ آرٹ وچ وی دلچسپی رکھدے سن۔ مال ڈنگر وی چوکھا سانجھی بیٹھے سن۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ غیر آریہ لوک کون سن؟ کیہ اوہناں دے سرداراں تے قبیلیاں دے ناںوں دی وی کہتے دس پائی گئی ہے؟ جے ایہدا پرتاوا ایس "ہاں" وچ لہے لئیے تاں ایس سٹے تے وی اپڑ پواں گے کہ اوہناں دی وی کوئی نہ کوئی بولی ضرور ہووے گی۔ جے اوہناں دی وی کوئی بولی سی تاں لازمی گل ہے کہ ایہہ اوہو بولی ہووے گی، جس نے ویدی تے سنسکرت نوں متاثر کیا۔

رگ ویہ وچ قبیلیاں دے ناں ای نہیں سکوں اوہناں ویاں نسلی خصوصیتاں دا ویرا وی تھاؤں تھانیں لھدا ہے۔ کجھ قبیلے ایچھے ہن، جیہناں دا ذکر کئے کئے کیا گیا ہے اتے اوہناں دی سنجائی (identity) بارے عالم متفق نہیں ہن پر تن قبیلے جیویں 1-دربوہ، 2-ٹٹی، 3-آتر ایچھے غیر آریہ قبیلے ہن، جیہناں دے ذکر نال رگ ویہ بھریا پیا ہے۔ تھلے

ایس ایہناں بارے سکول کے ویرا ویدے ہاں۔

دربوہ

- 1- ایہہ اک غیر آریائی قبیلہ ہے۔
رگ ویہ (51-I) وچ اندر دیوتا تے دسیو وچالے لڑائی دی دس پائی گئی ہے اتے "دربوہ ہتیا" دا ذکر لھدا ہے۔
- 2- رگ ویہ (100-I) وچ اندر ولوں دسیو تے سبھ نوں ناس کرن دا ذکر ہے۔ اوہناں دیاں زمیناں چنی چڑی والیاں (آریاں) وچ ونڈن بارے دسیا گیا ہے۔ ایسے سوکت دے چوتے شعر وچ آکھیا گیا ہے کہ اوہناں ویاں چنگیاں زمیناں کھوہ کے اوہناں نوں ڈیل کر دتا گیا ہے۔
- 3- رگ ویہ (13-II) دے مطابق اندر نے اک ہزار دسیو قید کیئے۔
- 4- رگ ویہ (16-IV) دے مطابق اندر نے 50 ہزار کالے ڈھمن اتے 30-IV دے مطابق اندر نے 30 ہزار کالے ڈھمن مار دتے۔
- 5- رگ ویہ (5-VII) وچ دسیا گیا ہے کہ وش وانز (اندر) نے ویری دا قلعہ تباہ کر دتا۔ دسیو لوکاں وچ بھاڑ پے گئی اچتے ڈردیاں اوہ کھاٹا کھادے پناں ای نس گئے۔ ایسے سوکت دے چھویں رگ وچ آکھیا گیا ہے کہ اگنی دیوتا نے دسیو ویاں کینن گاہاں نوں آگ لا دتی۔ رگ ویہ (4-19-VII) وچ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ اندر نے ایہناں دسیو نوں ترت موت دی نیندر سلا دتا۔ چھتے رہوے کہ ہڑپا وچ جو کھدائیاں ہوئیاں ہن، اوہ دسدیاں ہن کہ ہڑپا داسیاں نوں نسٹ دی مہلت ای نہیں دتی گئی سی کیوں جو اوہناں دیاں لاشاں گلگیاں تے بازاراں وچ پھیاں لہجیاں ہن۔
- 6- رگ ویہ (96-VIII) مطابق کرشن ناں دا دسیو سردار افسختی دریا دے کنڈھے

رہندا سی اتے اپٹے دس ہزار ساتھیاں راہیں آریاں ٹوں بھگ کردا سی۔
رگ وید (101-I) وچ وی کرشن دا ذکر ہے، جس دیاں حاملہ سواہیاں ٹوں اندر
نے مار دتا سی۔

7- رگ وید (73-IX) وچ لکھیا ہے کہ اندر کالی چڑی والیاں دی بھلک دی سہن
نہیں کر سکدا، اوس نے اوہناں ٹوں زمین تے آسمان دونوں تھانواں توں کڈھ
دتا ہے۔

8- رگ وید (22-X) وچ دیا گیا ہے کہ اسیں دسویں قبیلیاں دے وچکار دسدے
ہاں، جو دیوتیاں ٹوں قربانیاں بھیجت نہیں کردے اتے مذہبی ریتاں ٹوں نہیں
منڈے۔ اوہناں ٹوں انسان نہیں کہیا جاسکدا ہے۔

9- رگ وید (21-VII) تے (99-X) وچ دسویں ٹوں رنگ پو جنن والے دیا گیا ہے۔

10- رگ وید (51-I) تے (41-IX) وچ اوہناں ٹوں بے دین آکھیا گیا ہے۔

11- رگ وید دے اک رگ (مصرع) وچ اندر آکھدا ہے کہ میں اٹک ٹوں اپٹے
بھلی دے کوڑے تال مار دتا ہے۔ میں ”کٹس“ ٹوں کھیاں طریقیاں تال بچایا
ہے اتے شخصن ٹوں مار دتا ہے۔ اک ہور رگ وچ اندر آکھدا ہے کہ جیویں
میں ورتوں ماریا سی، انج ای برہد رتھ تے نواستو ٹوں وی مٹکا دتا ہے کیوں
جو ایہ بہت طاقتور ہو گئے سن۔

12- رگ وید (29-V) وچ دسویں ٹوں ”اتاس“ کہیا گیا ہے۔ ساہن نے ”مادھویا
ورتی“ وچ ایہدے معنی ”بغیر موہہ والے“ अना+आस کہیا ہے جد کہ میکڈائل
تے کیتھ (1) ایہدے معنی ”بغیر تک والے“ अना+आस کردے ہن اتے ایہو
دوہیرے ڈھکواں جا پدا ہے۔ پنجابی وچ ایہیہ بندے ٹوں ”بھیہنا“ کہیا
جاندا ہے۔

بھنڈا رگ (2) آکھدا ہے کہ دسویں Caspian Steppes والے Dahae ہن۔
ایس غیر آریائی قبیلے ٹوں آریاں نے جے چور جاں لئیرے آکھیا ہے تاں ایہہ انج ای ہے
جیویں اک ہور غیر آریائی قبیلے ٹوں ایہناں معنیاں وچ ”چوز“ داناں دتا گیا ہے۔

رگ وید دے حوالیاں توں اک گل وڈی بکھو تے بڑ کے ساہنے آوندی ہے کہ
دسویں قبیلے کالے رنگ دا سی۔ ایہہ دراوڑی ای ہوسکدا ہے۔ انج جا پدا ہے کہ آریاں توں
پہلاں دے پنجابی ایہو دسویں ای سن، جیہناں ہڑپا، موہن جوڑو وغیرہ ور کے شہر دسائے سن،
جیہناں دے قلعیوں دا ذکر رگ وید وچ لکھدا ہے۔ دوہیرے کر کے ایہناں لوکاں دی ای
اتھھے ماگی سی اتے ایہناں ٹوں ای آریاں نے اتھوں تھن تے مجبور کھیا سی کیوں جو ایہ
لوک آرام پسند سن۔ اوڈک ایہناں وچوں کجھ لوک سندھ تے گجرات راہیں جنوبی
ہندوستان ول ٹر گئے اتے جیہوے بچ گئے، اوہناں ٹوں شورور بگا کے آریاں اپٹے ورتن
آشرم دا حصہ بنا لیا۔

اسر

دوجا غیر آریائی قبیلہ اسر ہے، جیہدا ذکر رگ وید وچ لکھدا ہے۔ رگ وید،
اتھرو وید تے منوسرتی توں بکھو کے ساہنے آوندے کہ ایہہ اک غیر آریائی نسلی گروہ سی۔
کجھ چھیکو لے پنڈتاں نے اسر لفظ دے معنی شیطان وی کہتے ہن۔ اوہناں بدھ مت تے
عین مت دے معنی والیاں ٹوں وی اسر (شیطان) آکھیا ہے (3) اوہناں بھائے ایس لفظ
وچ ”الف“ نفی دا ہے۔ کیوں جو سُر دے معنی دیوتا ہے، ایس پاروں اسر دے معنی شیطان
دے ہوئے۔ ایہہ انج ای ہے جیویں ”سیتا“ دے معنی ”چٹا“ ہن پر ”اسیتا“ دے معنی
”کالا“ نہیں جد کہ کھیاں پنڈتاں ٹوں اتھھے وی بھلیکھا لکھیا ہے۔ اتھھے دتی اوہناں نے
”الف“ ٹوں نفی دے معنیاں وچ لے لیا ہے۔ ہور تاں ہور یاسک جیہے وودان نے
”الف“ ٹوں نفی دے معنیاں وچ لے لیا ہے۔ ہور تاں ہور یاسک جیہے وودان پنڈت نے

دی رگ ویہ دے کھیاں لفظاں دے معنی دیندیاں اہٹی کتاب ”زکرت“ وچ مھلکھا کھادا ہے۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر کشن سرورپ (4) دا مضمون ویکھیا جاسکدا ہے۔

اُٹراں دی اہٹی بولی، اہٹی سائنس، اپنا مذہب تے اپنا ادب تے کھجری۔
ویداں وچ ایہناں دی عقلمندی (اُٹری میدھا) تے ایہناں دی سائنس (اُٹری ویدا) دا اُچھا ذکر لکھدا ہے۔ ایہناں بارے ایس تھلے کھول کے دسدے ہاں۔

1- رگ ویہ (124-X) تے اُٹرو ویہ (3-VIII) دے مطابق ایہہ جاوڈوٹے وچ اعتقاد رکھدے ہن۔

2- شت پتہ براہمن (2-III) تے پتھلی دی ”مہا بھاشیہ“ وچ ایہناں دی دکھری بولی دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ ”ز“ دی تھاں ”ل“ ورتدے سن۔ ”اریہ“ ٹوں ”الواہ“ اچار دے سن۔ رگ ویہ (32-V) تے (6-VII) وچ ورتے گئے ”مرہرواک“ دی شرح لکھدیاں سائنس نے دیا ہے کہ ایس توں اوہ لوک مراد ہن، جو صحیح طرح بول نہیں سکدے سن۔ اے سی داس (5) آکھدا ہے کہ عوامی بولی یعنی غیر آریائی بولی ورتن پاروں اُٹراں ٹوں مرہرواک آکھیا گیا ہے۔

3- منوسمہتا (31-III) تے آپنہمیہ دھرم سوترا (12-V) وچ دیا گیا ہے کہ مثل تار کے لاڑی پرناوٹن دا ایہناں وچ روانج سی۔

4- چھانڈوگیہ اپنہد (8-VIII) دے مطابق ایہہ مُردیاں دی پوجا کردے سن اتے شت پتہ براہمن (8-XIII) دے مطابق ایہناں دے قبرستان چار دیواری اندر ہوندے سن۔

5- رگ ویہ (85-VIII) وچ اُٹراں نال لڑائی دا ذکر ہے۔ رگ ویہ (138-X) مطابق اندر دیوتا نے ورجن تے چوڑو اُٹراں دے شہر تے قلعے تباہ کر ورتے اتے ایہناں دیاں جنگی چالوں تے جاوڈوٹوں مات کر دتا۔ شت پتہ براہمن

(2-III) وچ دیو اُٹر سنگرام (دیوتیاں تے اُٹراں وچالے جنگ دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ وی دیا گیا ہے کہ ایہہ جنگ مشرق، مغرب، شمال تے جنوب وچ ہوئی اتے ایس وچ اُٹر جت گئے۔ کوٹلیہ دے ارتھ شاستر (1-XII) دے مطابق ایہناں دا لڑائی دا اپٹا اک خاص طریقہ سی۔

6- رگ ویہ (12-II، 33-II، 49-VII تے 37-X) وچ دیا گیا ہے کہ ورت داسپت سندھو دے دریاواں اُتے کنٹرول سی اتے اندر دیوتا نے اوہ مکا دتا۔ سائنس نے رگ ویہ (2-II تے 6-VII) دی شرح کردیاں ورتوں اُٹر دیا ہے۔ کھیاں ہو رہا توں تے ہمبر اُٹر دا لقب ورت دیا گیا ہے۔

7- ڈی آر ہنڈار کر (6) لکھدا ہے کہ پنجاب دے علاقے وچ کرائے دے سپاہیاں دے ٹولے سن۔ پائٹی ایہناں ٹوں ”آپدھ جوں“ اتے کوٹلیہ ایہناں ٹوں ”شتر آپ جوں“ دا ناں دیندا ہے۔ ایہناں ٹولیاں وچ یو دھیہ، پرشو تے راکشس قبیلیاں توں دکھ اُٹر وی شامل سن۔

8- ”سٹنا ڈیہ“ لکھیا ہے کہ اُٹر مایانے اہٹی دھی سوٹن پرہما ٹوں کچھ پٹلیاں بنا کے دتیاں۔ ایہناں ٹوں اوہ اہٹی سکیلی شہزادی کلنگ سین کول لے جاندی ہے۔ اک پٹلی دے سر وچ گل گھسیا ہوندا ہے جس ٹوں چھوٹن نال اوہ ہوا وچ اُڈن لگ پیندی ہے۔ ڈوٹی پٹلی حکم مندے ہے۔ تہی ٹھیدی ہے اتے چوٹی پٹلی گل بات کر دی ہے۔ ایہناں پٹلیاں نے شہزادی ٹوں اپنا موہت کیتا کہ اوہ اپنا کھاوٹن بیوٹن دسار کے ایہناں دی کھیڈ وچ رچھ گئی۔

9- ایہہ آریاں دا نگ سوم رس دی تھاں ”اُٹرا“ پیندے سن۔

10- جیویں کہ ڈاکٹر ایل ایم جوشی (7) نے اپٹے اک مضمون وچ دیا ہے کہ ”مہا بھارت“ وچ تگن جیت ٹوں اُٹر کرشن دا ہٹی لکھیا گیا ہے۔ جوشی نے

ایس توں بھا ایہہ کڑھیا ہے کہ مہاتما بدھ توں پہلاں گندھارا (پنجاب) وچ غیر براہمنی عقیدے رکھن والے لوک موجود سن۔

11- شت پتھ براہمن دے 10 ویں باب اتے برہ آرنیک دے 6 ویں باب وچ جیہتاں براہمن اُستاداں دی فہرست دتی گئی ہے، اوہناں وچ کئی اُسر نین۔

12- بودھان دھرم سوتر (II-6-11-26) دے مطابق درن آشرم (جاتی وٹ) دی عینہ پرہلا دے پتر گیل (اُسر) نے رکھی سی۔

13- ڈاکٹر ایل ایم جوشی نے اہلی اک کتاب وچ (8) وچ ایہہ وی دیا ہے کہ "ساکھیہ یوگ" دی بنیاد وی ایسے گیل اُسر نے ای رکھی سی۔

ویداں، منوسمرتی، نیشداں وغیرہ توں پتہ لگدا ہے کہ اُسر اک وکھرائلی گروہ سی، جس دی اہلی بولی، سائنس، مذہب تے کھڑی۔ اک اچھ گل ایہہ وی ہے کہ ویداں تے اُچھداں وغیرہ وچ ایہناں دی نکھیدھی نہیں کیتی گئی۔ ایہناں توں دسیو تے جٹی دا تک بھیرے لفظاں نال چھتے نہیں کیتا گیا۔ ایس توں سدھ ہوندا ہے کہ بھانویں پوند وچ ایہناں دیاں لڑائیاں آریاں نال ہونیاں سن پر جھتتی ای ایہہ اوہناں نال گھل مل گئے سن۔ ایہو ای نہیں سگوں ایہہ آریاں نالوں تہذیبی کھوں برتر ہونن پاروں اوہناں اُتے چھا گئے سن۔ بودھان دھرم سوتر دی گواہی توں جے من لینے تاں ایہہ وی پک ہو جاندا ہے کہ درن آشرم (براہمن، کھتری، ویش تے شور دی وٹ) دی عینہ وی اک اُسر نے ای رکھی سی۔ ایس وٹ توں آریاں نے کافی چر کھوں اپٹایا سی۔ ایس طبقاتی وٹ دا ذکر وگ وی وچ کئے نہیں لکھدا، سوائے 10 ویں منزل دے، جہدے بارے ددیرے عالم متفق ہن کہ ایہہ لکھت سبھ توں جھکیولی ہے۔

مُن سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ جے آریاں نے سماجی تے مذہبی اعتبار نال تاں اُسر توں نیت کجھ لیا سی، تاں کیہ ایہناں دی بولی دی ڈیر ساری لفظاں ویدی تے

سکرت بولیاں وچ شامل نہ کیتی گئی ہو سی؟ یقیناً شامل ہوئی ہو سی، پر انج ابداتھوہ لاونا کھرا اوکھا کم ہے۔ نال ای ایہہ وی یقینی ہے کہ اُسر "اریہ" نوں "الواہ" آکھدے سن۔ انج ای آریہ وی کجھ نہ کجھ صوتی تبدیلیاں ضرور کر دے ہون۔ اتھے اک مثال راہیں اہلی گل توں واضح کر دے ہاں۔ "جہلم" لفظ وڈی سوکھ نال سکرت الف بے وچ لکھیا جا سکدا ہے پر ایہو لفظ جدوں سکرت دی کتاب وچ درتیا گیا تاں جٹلی (8) بن گیا۔ لہجیاں مثالاں فارسی، عربی تے انگریزی دے لفظاں دیاں وی ویتاں جاسکدیاں ہن جو صوتی تبدیلیاں نال پنجابی وچ درتے جاندے ہن، جد کہ اوہ لفظ وڈی سوکھ نال پنجابی لہجی وچ اوہناں دے اصلی اُچارن دے مطابق لکھے جاسکدے ہن۔

جیویں کہ اسان مٹے دیکھیا ہے کہ دادی سندھ وچ سبھ توں ودھ ترقی یافتہ ایہو اُسر ای سن۔ آریاں دے اتھے آون گروں ایہناں نال لڑائیاں وی ہونیاں اتے کھیاں توں اپٹا دیس وی جھڈا جیسی۔ آریہ اُچھ، کنوار تے چروا ہے سن۔ انج چا پدا ہے کہ ایہہ جھتتی ای اُسر توں ہر پدھرتے مار کھا گئے سن۔ وگ وی وچوں لکھدے مذہبی عقیدیاں تے سماجی درتارے دا جھکیو لے ہندو مذہبی عقیدیاں تے سماجی درتارے نال ٹا کر کر کے ایہہ تمارا ہو جاندا ہے کہ فاتح (آریہ) منتر (اُسر) دے ہتھوں ہار گیا ہے۔ ایس گل دی تصدیق ہوراں توں دکھ ورن آشرم تے اُسر استادان دی فہرست توں وی ہوندی ہے۔ انج چا پدا ہے کہ آریہ سماج دی اساری وچ سبھ توں وڈا ہتھ ایہناں اُسر دا ای ہے۔ طبقاتی وٹ ویلے آپ ایہہ براہمن بن بیٹھے، آریاں توں کھتری، پڈیاں توں ویش تے دسیو توں شور بٹا دتا گیا۔ اُسر دے براہمن بنن دا ایہہ نکلیا کہ جھکیو لے وید (اتھرو، سام جے سجر) ایہناں دے سوچ ڈھنک توں متاثر ہونے پناں نہ رہ سکے۔ ایہو وجہ ہے کہ جھکیو لے ویداں وچ وگ وی وچوں اُسر شامل کیتے گئے بھجناں توں جھڈ کے باقی سارے منتر جادو ٹوٹے تے مذہبی ریتاں رساں (rituals) بارے ہن۔

استھے ایہہ دستا گھنیاں نہ ہوسی کہ کجھ لوک اہے وی بھارت وچ موجود ہن، جو اُسر اکھوائے ہن۔ کینس (10) نے راجپوتوں 80 میل دور اُسر اں دی اک آبدی وشن پور وکے 10 مردے 10 عورتاں نوں چنن کے اوہناں دا جسمانی جائزہ لیا سی۔ اوہ ایس جے تے اپڑیا سی کہ اُسر سنڈا بولیاں بولن والے نسلی گروہ تال تعلق رکھدے ہن جد کہ رزلے (11) لہیناں نوں دکھرائی گروہ تال سنڈا ہے پر تال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ لہیناں نوں سنڈا نسلی گروہ نے آکے اگانہ دھک دتا سی۔ اُسر اں بارے کجھ ہور جانکاری اپنی مالتی دی کتاب ویکھو (12)۔

ہٹی

تجا غیر آریائی قبیلہ ہٹی ہے۔

- 1- رگ وید (4-VI) وچ لہیناں نوں دیوتیاں نوں قربانی نہ دینن والے، بھڑی بولی والے تے دیوتیاں دا آور نہ کرنن والے آکھیا گیا ہے۔
- 2- رگ وید (51-VI) وچ بھگیاڑاں وانگ لالچی دیا گیا ہے۔
- 3- رگ وید (61-VI) وچ انتہائی چھلے تے لالچی دیا گیا ہے۔
- 4- رگ وید (18-VII) وچ دیا گیا ہے کہ اوہ اجیہی بولی بولدے ہن، جو کجھ نہیں آوندی۔
- 5- رگ وید (108-X) وچ ہٹی لوکاں ولوں ڈگر پڑاون دی کہانی لکھی ہے۔
- 6- رگ وید (45-VI) وچ دیا گیا ہے کہ ہٹیاں وچوں برنو گنگا دے کنڈھیاں وانگ عالی مرتبہ ہے۔ اگے جا کے ایہہ وی آکھیا گیا ہے کہ برنو دی وڈیائی ایس پاروں کیتی جاندی ہے کیوں جو اوں نے اک ہزار گانواں (آریاں نوں) دتیاں سن۔ برنو نوں "توشتری" وی آکھیا گیا ہے۔ ایس توں پریتیت ہوندا ہے کہ اوہ کشتیاں جاں جہاز بٹاندنا ہوندا سی۔

- 7- رگ وید (5-116-I) وچ لہیناں دے 100 چنچاں والے جہازاں دا ذکر لکھدا ہے۔
  - 8- رگ وید (3-48-I) وچ دیا گیا ہے کہ ایہہ جہازاں اُتے مال لد کے وپار کردے سن۔
  - 9- رگ وید (5-143-X) وچ لہیناں دے جہازاں دے بادباناں دا ذکر ہے۔
- رگ وید توں اک گل وڈی بکھو کے سامنے آوندی ہے کہ ہٹی قبیلہ حاکم ٹولے تال تعلق نہیں رکھدا سی (جیویں کہ ڈاکٹر بیدھ پرکاش (13) نے وی دیا ہے) سگوں اوہناں دا پیشہ وچ وپار تے دستکاری سی۔ اوہ ڈھیر ساری "دولت" دے مالک سن۔ انج چا پدا اے کہ ایہہ اوہ قبیلہ ہے جو "ہٹیا" (ہٹ وائیا) دے روپ وچ آریہ سماج دا اک حصہ بن گیا اتے ویش اکھوایا کیوں جو سرمایہ دار طبقہ نوں لڑائی جھگڑے دارا نہیں کھاندے۔ ایہہ اودوں وی سچ سی تے اج وی ہے۔

جیویں کہ ہٹے اسان دیکھیا ہے کہ ہٹی قبیلہ دے لوک 100 چنچاں والے جہازاں راہیں وپار کردے سن۔ ایہدے توں ایہہ وی پریتیت ہوندا ہے کہ اوہ باہرلے ملکاں تال وپار کردے سن۔ آڈ کھاں ایہہ دیکھے کہ کیہ اوہناں بارے باہرلوں کوئی شہادتیاں لکھدیاں ہن؟ کیہ ایہہ اوہ وپاری لوک تال نہیں جیناں نوں فتنی (Phoenician یا Phoenician) آکھیا جاندنا ہے؟ جے لہیناں انگریزی لفظاں دیاں پچھتر اں لاء دتیاں جاوٹن تال ساڈے کول فونی یا فنی رہ جاندنا ہے۔ ایہناں لوکاں نوں پونی (Poeni) وی آکھیا گیا ہے۔ فونی، فنی تے پونی دا اُچارن ہٹی دے لاگے ہے۔

کجھ شہادتیاں تھلے دیندا ہاں:

- 1- ہیرودوٹس (1-I، 14-II تے 89-VII) وچ دسدا ہے کہ فتنی اپٹے آپ نوں Erythrean Sea توں آئے دسدے سن۔ سارے سکالر ایس گل تے متفق ہن کہ ایہدے توں مراد بحیرہ عرب ہے، جو کراچی لاگلا سمندر ہے۔ اوہ ایہہ وی دسدا ہے کہ لہیناں دا رنگ کالا سی اتے ایہہ گھٹ ودھ 2750 ق م وچ

باہر لے دیاں وچ موجودن۔

2- آکسفورڈ کلاسیکل ڈکشنری وچ (14) لفظیاں نوں Poeni آکھیا گیا ہے۔ لہذا اُچارن مٹی دے لانگے ہے۔

3- ڈاکٹر بدھ پرکاش (15) نے دیا ہے کہ یونانی مورخ سزابو نے لہناں لئی Parnians دا لفظ ورتیا ہے۔ ایس لفظ وچوں R تے پچھیر ans لہ ورتیاں جاوَن تان لفظ مٹی ای بچدا ہے۔

4- گورڈن چائلڈ (15/18) کہندا ہے کہ یونانی وچ لہناں نوں پارنی $\pi\alpha\rho\nu\iota$ آکھیا جاندی سی۔

5- جے لہی پکھوں دیکھے تہ دی ایہ سدھ ہوندا ہے کہ مٹی ای اصل وچ لہتی سی۔ جی آر ہنٹر (16) نے لکھیا ہے کہ جینتاں عالماں نے براہی لہی نوں جنوبی سامی تے لہتی لہی تال جوڑیا ہے، اوہناں نے غلطی نہیں کیتی کیوں جو لہناں بارے واضح شہادتیں لکھیاں ہن کہ ایہ لہیاں ہڑپا تے موہن جوڑو دی لہی توں بھنٹیاں سن۔ اوہ اگے جا کے لکھدا ہے کہ وادی سندھ دے مہانے وپاری دریائے سندھ توں دریائے فرات تائیں سگوں دور دراڑے دیاں دا پنڈھ کردے سن۔ اہج قدیم یونانیاں دے جینتاں سندری ستران نوں ایس وڈے جرأت بھرے سدھ ہاں لہناں (مہانیاں) لئی آوا جائی دی ایہ معمولی جیہی گل سی۔ ہنٹر لکھدا ہے کہ ایہ لوک (لہتی مٹی) ہندوستان (یعنی وادی سندھ) تے ڈو جے دیاں وچکار وچو لے (middlemen) سن۔

6- آہن لکھدا ہے (17) کہ میسو پوٹامیا (وادی دجلہ فرات) توں وادی سندھ ویاں گھٹ ودھ دو درجن مہراں لہیاں ہن۔ اہج ای تین مہراں (Cylinder Type) میسو پوٹامیا ویاں موہن جوڑو توں بھلیاں ہن۔ ایس توں

سدھ ہوندا ہے کہ دونوں دیاں وچالے وچ وپارتے آوا جائی دا تعلق موجود سی۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہ کاروبار مٹی ای کردے سن۔

7- ہنٹری (18) دے مطابق سکندر اعظم نے جدوں مشرقی عرب دا ساحلی علاقہ قبضہ وچ لہنا چاہیا تاں اوس نے لہتی (19) توں جہاز منگوائے سن۔ لہتی وچ جہاز بناوَن لئی ورتی جاوَن والی لکڑ پیدا ای نہیں ہوندی سی۔ ایس پاروں ایہ پک ہے کہ مٹی اپٹے علاقے توں لوڑیندی لکڑ منگوا کے جہاز تیار کردے سن۔ لہدے توں ایہ دی سدھ ہوندا ہے کہ سکندر اعظم ویلے (333 ق م) تائیں، اوہناں دا تعلق اپٹے علاقے تانوں بھلیا نہیں سی۔

8- ریکورڈین (20) نے لکھیا ہے کہ 3000 ق م دے ہائل دے بادشاہ Ur-Ea دے مقبرے وچوں Indian Teak wood دا لکڑا لہیا ہے۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہ لکڑ مٹی ای اوتھے لے کے گئے سن۔

9- اک پاسے ساٹوں موہن جوڑو توں کپڑا لہیا ہے۔ ڈو جے پاسے ہائل وچ کپڑے نوں ”سندون“ آکھیا جاندی سی۔ قرآن شریف وچ وی ایہ لفظ کپڑے دے معنی وچ ورتیا گیا ہے۔ سدھی جیہی گل ہے کہ ایس نوں سندون ایس پاروں آکھیا گیا کیوں جو ایہ وادی سندھ توں اوتھے اپڑیا سی۔

10- مسٹر ہیرین (21) نے مذہبی کتاب Isaih XXX, 16 with the Commentary

Gesenious دے حوالے تال لکھیا کہ لہتی یمن دے قبیلہ ”کیدار“ تال وپار کردے سن۔ اگے جا کے لکھیا ہے کہ ہوسکدا ہے کہ ایہ ہندوستان (وادی سندھ) توں آئے ہووَن۔ چیتے رہوے کہ مسٹر ہیرین نے اپنی کتاب ہڑپا تے موہن جوڑو دی کھدائی توں گھٹ ودھ 100 درھے پہلاں لکھی سی۔

آتے وتی ساری بحث توں ایس ایس پٹے تے بچدے ہاں کہ آریاں دے

آدن توں نیٹ پہلاں پاکستان دے علاقے (سٹے گجرات تے راجستھان دے) غیر آریائی قبیلیاں دی ہمت تے آدم نال واسل تے وسیب دیاں ٹیڈیاں منلی بیٹھے سن۔ ایسناں وچوں مٹی (جو گھروں نکل کے فنی اگھوائے) دور دوراڈے دیساں نال وچ وچ پار کردے سن۔ ایہ لوک انتھوں کپاوا، کپڑا، تیل Carnelian Teak wood Bitumen تے ہو رکھی چیزاں لے کے جاندے سن۔ ایسناں دے ایجنٹ ہائل وچ رہندے سن۔ پہلاں ایسناں سمندر پار دے علاقیاں وچ لٹیاں چھوٹیاں چھوٹیاں نو آبادیاں قائم کیتے ہاں (جیویں انگریزاں نے ہندوستان وچ تجارتی کوٹھیاں بٹانیاں سن) جیہناں وچوں مراکش دا علاقہ کارٹیج (Poeni) دی اک سی، دھنوں سین، برطانیہ، فرانس تے سکندے نیویا دے دیساں نال و پار کیتا جاندا سی۔ لارڈ ایوری لکھدا ہے (22) کہ ایس پک نال آکھ سکدے ہاں کہ 1200-1500 ق م دے وچکار فنی برطانیہ تے سین دے معدنی گھنٹراں توں جاؤ سن۔ ہولی ہولی مٹی ایڈے طاقتور ہو گئے کہ اوہناں نے لٹیاں حکومتاں قائم کر لیاں۔ اوہناں نے فنیہ تے ہاں دی ریاست دی ضد دھری۔

مٹی قبیلہ دی چودھروں گھر وچ تاں آریاں نے ونگاریا اتے باہر رومناں نے نکایا۔ اوہناں دیاں رومناں نال ہونیاں لڑائیاں توں تاریخ وچ Punic Wars دا ناں دتا گیا ہے۔ پہلی لڑائی 264-241 ق م، دوسری 218-201 ق م، تہی 149-146 ق م تاں کارٹیج وکھے ہونیاں۔ اوڑک 64 ق م وچ رومناں نے فنیہ اتے وی قبضہ کر لیا۔

فنی لپی

جیویں فنی نسی گروہ توں صحیح بچھوکر وچ رکھ کے نہیں دیکھیا گیا، ایویں فنی لپی بارے دی کوئی سچ دے وچار سامنے نہیں آئے۔ جے لکھیار ایس بٹے تے اڑ گئے ہوندے کہ وادی سندھ توں آئے مٹی ای فنی ہن تاں ڈھیر ساریاں گھلاں نہ پندیاں۔ فنییاں یا فنی لپی بارے گل کرن والے دی سوجھواں نے رگ وید پھروٹی دی گھنٹل نہیں کیتی۔

بلا ایہہ نکھتا کہ اوہ ہن تاں ایس نمبر دے وچ نکراں مار دے پئے ہن۔ ایہہ سارے نمبر دے ہن کہ فنی لپی دنیا بھر دیاں الف بائی لپیاں دی ماں ہے۔ ایہدی ماں کیہڑی ہے؟ ایہدے بارے کدے کس نے دس نہیں پائی۔ جے اوہ ایس پاسے دل دھیان دیندے تاں ہوسکدا ہے کہ وادی سندھ دیاں نمبراں والی لپی دا مسئلہ چوکھلا حل ہو گیا ہوندا۔ مینوں انج جاچدا ہے کہ نمبراں والی لپی مصر دی ہیروغلی لپی وانگ سی۔ ایس وچ مورتاں توں وی اکھراں پاروں درتیا گیا سی جد کہ فنی لپی وچ چھڑے اکھراں سن۔ انج ایس کہہ سکدے ہاں کہ نمبراں والی لپی توں فنی لپی تاں دا پینڈا (Improvement) دل اک دو لاگھی۔

نمبراں والی لپی وچ تھلے دے گچھ اکھراں ایہہ لکھدے ہن:

۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱ ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸

ایسناں وچوں پہلا ج، دو جاج، تہا عین تے چوتھا ا کے پئے فنی لپی ورے ہن۔ رہنیاں اکھراں توں وی کے نہ کے فنی اکھراں نال جوڑیا جاسکدا ہے۔

فنی لپی وچ 22 مصمے (Consonant) سن، مصوتہ (Vowel) کوئی نہیں رکھیا گیا سی۔ مصمے ایہہ سن: اب پ ت ث ج ح ز ر ز س ش ص ع ق ک ل م ن و ہ سے۔ عربی وچ او دے مصوتیاں پاروں وی درتے جاندے ہن۔ پھیر بیتاں ورتن نال مصوتیاں دی نشان دہی ہو جاندی ہے پر فنی لپی وچ نہ بیتاں سن اتے نہ ای مصوتے۔ ایہہ وچ وچ پار کرن والیاں دی لپی سی۔ ایہہ ایویں ای ہے جیویں ۶ تھے کراؤ لٹڈے لپی ورتدے سن۔

پچھانہ میں دیسی کہ فنی لپی ساریاں الف بائی لپیاں دی ماں مٹی جاندی ہے۔ یونانیاں ایسناں توں ای لکھٹا سکھیا سی۔ اوہ ایٹی لپی توں کہندے ای نوئے نیکیا گرامتا (Phoinikia gramata) سن۔ 11 ویں صدی ق م توں پہلاں اوہناں ایہہ لپی لپیاں لپی سی۔ اوہناں اکھراں دے نال دی اوہو ای رمٹ دتے جو فنی وچ سن۔ پہلاں

یونانی وی فنیقیوں دا گونجیوں کہتے دل لکھدے سن۔ پھیر اوہناں ایہہ کہتا کہ جتھے سطر نمک جاندی اوہوں کھبوں بچے دل لکھن لگ پندے۔ یونانیاں دی اک خاص گل ایہہ سی کہ ادھ ہر لفظ دے اکھر نکھیر کے نہیں لکھدے سن سگوں سنسکرت دا گونج لفظاں وچ تھ دتے بغیر لکھی ئے جاندے سن۔

جیویں اسان اپنیاں لوڑاں مطابق عربی فارسی لہجی وچ کھائے وادھے کیئے، انج ای یونانیاں دی کئی چرگروں ایہہ کم کہتا۔ اوہناں فنیقی لہجی دے و (ϵ) نوں epilon یعنی 'e' و (ϕ) نوں پہلاں ادھ مصوتہ تے پھیر U، یے (χ) نوں آتے عین (o) نوں Omicron یعنی O بٹالیا۔

پھیر اوہناں تھے ہور اکھر گھڑے، جو اوہناں نوں فنیقی لہجی توں نہیں لکھے سن جیویں پھ لہجی خ نئی ڳ اتے دوہرے مسمے ps لہجی ڳ۔

یونانیاں فنیقی لہجی اپٹاواں توں پہلاں فنیقیوں دیاں لکھتاں وی ضرور پڑھیاں ہون گئیاں۔ ڈاکٹر پروین ٹالپر (23) نے اٹھی نئے چھپی کتاب وچ دیا ہے کہ وادی سندھ دے لوک جیومیٹری دے ٹھکے تے اصول اودوں دریافت کر چکے سن جدوں فیثا غورث (585 ق م) تے اقلیدس (300 ق م) ایجے تھے وی نہیں سن۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہناں یونانیاں نوں جیومیٹری دا تھوہ فنیقیوں دیاں لکھتاں توں ای لکھیا ہووے گا۔ انج ای رواقیت (Stoicism) دا بانی زینو (342 ق م) وی فنیقی سی۔ ایہہ اوہو فلسفہ ہے جس نے وحدت الوجود دے عقیدے نوں جنم دتا سی۔ ایہہ میں پہلے وی کہنے لکھیا ہے (24) کہ مسلماناں وچ سبھ توں پہلاں بایزید بسطامی نے سندھ دے اک نومسلم کولوں وحدت الوجود بارے جان کاری لئی سی۔

سکندر جدوں مارو مار کردا نیکسلا اپڑیا تاں ایویں تاں نہیں اس نے سبھ توں پہلاں اتھوں دے فلسفیاں نال ملن دی رنجھ پرگت کیتی سی۔ یونانی فنیقی لکھتاں راہیں

اتھوں دے فلسفیاں تے سوجھواناں بارے چوکی جان کاری رکھدے سن۔
دوہرے لکھیار ایس گل تے متفق ہن کہ ہندوستان دی براہمی لہجی وی فنیقی لہجی توں پٹکری ہے۔ ایس لہجی وچ اشوک دے ڈھیر سارے کتبے لکھے چکے ہن۔ آگوں براہمی توں سنسکرت اتے سنسکرت توں دیوناگری، گورکھی، شاردہ، بنگالی، گجراتی وغیرہ اتے ڈوہے پاسے دراوڑی لہجیاں جیویں تامل، تیلگو، ملیالم وغیرہ پٹھیاں۔ فنیقی لہجی دی الف بے دے اکھراں ہن:

فنیقی اکھر: 𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
پنجابی اکھر: ا ب ج د ہ و ز ح ط ی ک ل

فنیقی اکھر: 𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
پنجابی اکھر: م ن ع پ ق ر ش ت د

فنیقی اکھر: 𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
پنجابی اکھر: س ز ٹ (تھ) ص

ورتیاں کتاباں

1. Macdonell & Keath "Vedic Index" (Vol.I), London 1912, P/374.
2. Dr. Bhandarkar, "Lectures on the Ancient History of India," Calcutta, 1919, P/9.
3. L.M. Joshi, "History of the Punjab" (Vol. I), Patiala, 1977, P-6.
4. Dr. Lakshman Sarup, "Woolner Commemorative Volume," (Vol. VIII) (Ed: Muhammad Shafi, Lahore, 1940. (Article: "Is Yask an Infallible guide in Interpretation of the Rgveda?").
5. A.C. Das op-cit, Page-159.
6. D.R. Bhandarkar, op.cit. P/144.
7. Dr L.M. Joshi. Punjab History Conference, 29th & 30th Sept, 1972, Patiala (Article: "Gandhara Notes").
8. Dr. L.M. Joshi, "Brahmanism, Buddhism & Hinduism," Buddhist Publication Society, Kandy, 1970, P-36 & 58-60.
9. "Jain Rajtrangani," Vol II, Calcutta, 1835, P-152.
10. R. Ruggles Gates, "Indian Anthropology" (Ed: T.N. Maden), Bombay, 1962 (Article: The Asuras & Birhors of Chhota Nagpur).
11. Sir II Risley, "The People of India," London 1908.
12. Malati J. Shendge, "The Civilized Demons," Abhinav Publications, New Dehli, 1977.
13. Dr. Buddha Prakash, Punjab History Conference Proceedings, Patiala.

14. Clarendon Press, Oxford, 1950, P/748.
15. "Political & Social Movements in Ancient Punjab," op. cit, P/44.
16. (15/A). "The Aryans, Newyork, 1926, P/32.
17. "The Script of Harappa & Mohenjodaro and its Connection with other Scripts." London, 1934, PP.1 & 14.
18. Briget & Raymond Allchin, "The Birth of Indian Civilization," 1969, P/270.
19. Historians, History of the World, (Vol. II), P/262.
- 19۔ لئیقیہ (Phoenicia) ایہہ جنوبی لبنان دا ساحلی علاقہ سی، جو شمال توں جنوب ول ددھ توں ددھ 200 میل لما تے 35 میل چھڑا سی۔ لیہدے دوشہور شہر ٹور (Tyre) تے صیدون (Sidon) اج وی دسدے پئے ہن۔ لئیقیہ دے دو بادشاہواں دے ناواں دا تھوہ لگ سکیا ہے۔ اک دا ناں اسمعیل اتے دوچارٹیس دا پتر پگمالین (Pygmalion) سی، جو 800 ق م لاکے ٹور دا سکران سی..... لئیقیہ اتے ایرانی بادشاہ کوروش (Cyrus) نے 537 ق م اتے سکندر اعظم نے 333 ق م وچ قبضہ کیتا۔ اوڑک 64 ق م وچ لئیقیہ اتے رومن مل مارئی۔
20. Ragozin, "Vedic India," London, 1896, P/305.
21. A.H.L. Heeren, Historical Researches, (Vol II), Oxford, 1933. P/101 & 145.
22. "Prehistoric Times," London, 1912. PP/67-71.
23. "Evidence of Geometry in Indus Valley Civilization," Jamshoro, 1995.

24۔ "آکھیاں کسے شاہ نے" لاہور 1992ء صفحہ 28۔

دی بولی اپنی قدیم ہے کہ اوس دا کجھٹا اج وی اونا ای اوکھا ہے، جتا کہ اج توں دو ہزار ورے جاں ایس توں وی پہلاں سی جیویں کہ ڈاکٹر ونا یک سکھ رام گھانے (12) نے لکھیا ہے کہ رگ وید دے منڈلاں (باباں) وچ بولی، لفظی، لکھن ڈھنگ، گرامر تے چھندا تے خاص کر کے وچاراں دے کچھ توں جو فرق ہے، اوہ بہت سارے ریشیاں دے دکھ دکھ ویلیاں وچ پرگٹ ہوئے مقدس بولاں دا مجموعہ ہے۔

رگ وید دی بولی بارے گل کرن لکیاں جتاں تیاں توں گوہ گوچے رکھنا ات لوڑیندا ہے۔ 1-200 توں ودھ لکھیاں 2- دکھ دکھ علاقیاں دے وسنیک 3- آپو وچ لکھیاں دا اتے رگ وید دے سوہے جاوَن تیک سینکڑے ورھیاں دی وکھ۔ ایساں دا رپا ایہہ کتھا کہ لفظاں دیاں بُتراں وچ فرق پے گیا۔ ایس فرق نوں ڈاکٹر (13) ”پراکرت ازم“ دا ناں دیندا ہے جدکہ ڈاکٹر بیٹنڈار کر (14) ایس نوں ”پجیاں دیاں غلطیاں“ آکھدا ہے۔ پروفیسر ڈینی چندر (15) تے ودھہ شیکھر شاستری (16) آکھدے ہن کہ ایہہ بول چال دی بولی سی، ایس پاروں لفظاں وچ تبدیلی ”سبادک“ سی جدکہ میکڈائل (17) ویدی نوں بول چال دی بولی نہیں مندا۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک اجیہی مصنوعی بولڑی سی، جو براہمنان وچ تہہ بولے میٹری ٹری آری سی۔ برو (18) تے ڈاکٹر بلیر سنگھ سندھو (19) ایس دکھریوں دی وجہ غیر آریائی بونی دی موجودگی دسدے ہن۔

رگ وید وچ دکھریوں نال ورستے گئے کجھ لفظاں دے جوڑے ایوں ہن۔

کشلک تے کھڈرک	چلک	چلک
پچا تے پچات	پشا	پشاک
دیواں تے دیواہ	دےوا	دےواک
پوم تے پوم	پوم	پومک
پشم تے پشم	پشم	پشمک

श्रव

श्रव

श्रवणं ते श्रुतं

ڈاکٹر کشی سرودپ (19/8) نے कृत्स्न (کرتسیہ) کرتسیہ (کرتسیہ) دی مثال دتی ہے۔ ایس توں دکھ سندھ تے کہہ، گربھ تے کرہ، ٹوتجان تے ٹوتجان، وکرت تے وکت، کنکرت تے کنکت، بکرت تے بکت، دندر تے دنڈ، پرتھ تے پتھ، کرتھ تے گتھ، کرت تے کاٹ وغیرہ دی لفظاں دے دکھریوں دیاں کجھ ہور ونگیاں ہن۔ ڈاکٹر ستنی کار چنڑ جی (20) نے کجھ اجیہے لفظاں دی دس دی پائی ہے، جو غیر آریائی بولی وچوں مانگوں لے کے رگ وید وچ ورستے گئے لکھدے ہن جیویں پھل، بتل، کلال، ولی (ویل)، پوٹھا، نیلا، ول، نیل، روپ، بیج، کال، کلا، کالا، رات وغیرہ۔ ایہہ لفظ دراوڑی بولیاں توں لئے گئے ہن۔

اجیہے اک ہور دی گل گوہ گوچے کرن والی ہے کہ ٹ، ٹھ، ڈ، ڈھ دی ورتوں وددھدی گئی ہے جدکہ ایہہ واچاں (انگریزی نوں جھڈ کے) کے دی ہند یورپی بولی وچ نہیں ہن۔ ڈوچے جتے ایہہ واچاں منڈا تے دراوڑی گروہ دیاں بولیاں وچ موجود ہن۔ ایس توں ایہہ رپا کڈھنا غلط نہیں کہ ویدی تے سنسکرت وچ ایہہ واچاں اودوں داخل ہوئیاں جدوں آریاں دا میل ایس توں دی ستاویں دسواں نال ہو گیا سی اتے ایس توں دے لوک اجیہی بولی بولدے سن، جیہدے اُتے منڈا تے دراوڑی غیر دیاں بولیاں اپنا اثر پہلاں ای پانچیاں سن۔ سنت سنگھ سکھوں (21) پو لے جیہے مونہہ نال ایہہ گل تاں مندا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ غیر آریائی واچاں دے ایس اثر دا اصل کارن پراچیہ (بنگال) دی بولی ہے۔ سنے سنت سنگھ سکھوں دے، سارے عالم ایہہ حقیقت پروان کر دے ہن کہ رگ وید پنجاب وچ لکھیا گیا سی اتے کجھ سینکڑیاں ورھیاں مگروں آریہ بنگال وچ اپڑے سن۔ پچیر ایہہ بنگال دی بولی دا اثر رگ وید اتے کتوں آگیا؟ ریلیسن (22) نے وڈی گھانٹا مگروں ایہہ کھوج لایا ہے کہ رگ وید وچ دکھ دکھ 25 دریاواں دے نال آوندے

ہن جو سارے ای سندھ دریا دے معاون ہن۔ گنگا تے جتنا دا ذکر صرف دسویں منزل (5-75-X) وچ آکھتاں آوندا ہے۔ ایس منزل توں سبھ توں چھیکوولی لکھت نیا جاندا ہے۔ ایس توں وی سدھ ہوندا ہے کہ بگال اپڑتاں اک پاسے رہیا، اسے تاں آریاں توں مسال مسال گنگا جتا دا ای پتہ لکھیا سی۔

چوکے سارے عالم سنسکرت توں ویدی دی سدھی اولاد مندے ہن۔ جے ایس دونوں دا ٹاکرا کر کے کسے بٹے تے اپڑ سکے تاں ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔

1- واجاں دے اچارن وچ فرق۔ ویدی وچ ऋ ऌ ड موصوتے سن پر سنسکرت وچ ایساں دا اچارن ”ری“ تے ”لری“ ہو گیا۔

2- آئی آئی تے آؤ آؤ واجاں سنسکرت وچ آے آے تے آؤ آؤ ہو گیا۔

3- ای یے آئے تے آؤ آؤ دی تھاں یے تے و آگئے۔

4- ویدی دیاں ॠ ॡ تے ॠ ॡ واجاں غائب ہو گئیاں اتے اوہناں دی تھاں سنسکرت وچ ॠ ॡ تے ڈھ ڈھ آ گئیاں۔

5- ویدی وچ ”ل“ دی تھاں ”ر“ دی ورتوں ودھیری سی۔ پر ہولی ہولی ”ز“ دی تھاں ”ل“ لیندا گیا۔ رگ وید دے چھیکوولے منڈلاں وچ ”ل“ اٹھ گٹا اتے رگ وید تالوں آھر وید وچ ست گٹا ورتیا گیا ہے۔ سنسکرت وچ ”ل“ دی ورتوں ہور وی ودھیری ہے۔ ایسوں امرن دا اثر مٹا پوے گا۔

6- لفظاں دے رُوپ وچ تبدیلی۔ گھج رنگیاں ایوں ہن:

ویدی:	درشت	جیوس	درشک
سنسکرت:	درشنیہ	جیوان	درشنیہ

7- Accent: ویدی وچ غنائی accent سی۔ ایس accent دی وجہ نال لفظاں دے معنی بدل جانے سن۔ ایہدی مثال اندر شتر वृत्त بہت اچھی ہے۔ ایس

دے دو پند چھید ہن۔ ایہہ accent توں ای پتہ گدا ہے کہ فقرے دے وچ ایہدے معنی ”اندر دشمن ہے“ ٹھیک ہن جاں ”اندر دا دشمن“ صحیح ہن۔ انج ای رگ وید (S-21-VIII) وچ درتے گئے لفظ ششن دیواہ: शिशनदेवा: دے معنی یاسک نے ”زرت“ (19-4) وچ جھٹھ (Unchaste) کہتے ہن۔ اوہ اتھے accent دسار گیا ہے۔ ایہدے صحیح معنی ”اوہ جہدا دیوتا لنگ ہے“ ہن۔

accent توں ظاہر کرن لئی اکھراں دے تھلے تے اُتے لکیراں داہیاں جاندیاں سن، جینہاں توں دات، اُو دات وغیرہ آکھیا جاندا ہے۔ رگ وید (2-129-X) ایس تھلے دیندے ہاں۔ ایس توں accent دی نشان دہی سامنے آ جاوے گی۔

न मृत्युवांसीदमृतं न ताह्
न राधा अहं आमीत्वकतः !
आनीदवातं सधया तदेकं
तस्माद्वात्र परः किं चनासं ॥

تسین دیکھو گے کہ ماتراں توں دکھ اکھراں دے اُتے تے تھلے کھڑیاں تے لیٹویاں لکیراں پھیاں ہوئیاں ہن۔ ایہہ آواز دا لہا تے چڑھا دسا لئی ہن۔ سنسکرت وچ accent دی ورتوں اُکی ٹنگ گئی۔

8- سندھی: واجاں ویساں سندھیاں وچ دی دونوں وچالے ڈھیر دکھریاں لہندا

ہے۔ ویدی وچ اصول سخت نہیں سن۔ چھند دے وزن لئی واجاں توں سندھی باجھوں دی رکھ لیا جاندا سی پر سنسکرت وچ ایہدی اجازت نہیں۔ مثالاں لئی بھنڈا کر (23)

جاں اگر دال (24) دی گرامر جاں کوئی ہور کتاب دیکھی جاسکدی ہے۔

لہ ترجمہ: (ازل وچ) نہ موت سی، نہ امرت۔ نہ رات لئی سینت، نہ دن لئی۔ ہوا نہ ہونیاں وی اوہ اک (اللہ) اپنے ست نال ساہ لیندا سی۔ ہور ایس توں اکیرے کھ نہیں سی۔

رگ وید وچ اک ہور تھاں آکھیاں گیا ہے: ”دوئیں، اوہ اک برہمن (اللہ) نے“ ऋकमवाद्यन्नह

ویدی دی تھاں سنسکرت نوں ہوند وچ لیاؤن وچ اُسرائ دا وڈا ہتھ ہے کیوں جو اُسرائی ادھ غیر آریائی قبیلہ سی، جو آریاں اُنوں کھتری بٹاکے آپ اوہناں دا پروہت (براہمن) بن بیٹھا سی۔ پر لہدے نال نال، ساڈی جاچے، سنسکرت دی لفظالی دا کھراہن لگیاں اک پاسے دسیو، مٹی تے اُسرائ تے دوجے پاسے دھاڑویاں جیویں پہلوی، شک (Scythian) ہون، یونانی وغیرہ دیاں بولیاں اُنوں دی اکھوں پر دکھے نہیں کیتا جاسکدا۔

ورتیاں کتاباں

- 1- ڈاکٹر جمیل جانی "تاریخ ادب اردو" لاہور، 1975ء صفحے 3 توں 6۔
- 2- شہباز ملک "پنجابی لسانیات" لاہور، 1977ء۔
- 3- عین الحق فرید کوٹی۔ "اردو زبان کی قدیم تاریخ" لاہور، 1972ء۔
4. Swami Shankar amand op. cit, p-5.
5. Dr. Banarsi Das Jain, "Ardha-Magadhi Reader," Lahore, 1923, P-XLI.
- 6- پنڈت ایوہیا سینہہ اپادھیائے "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس" پٹنہ، صفحہ 38۔
7. R. Pischel, "Comparative Grammar of the Prakrit Language," (Tr. Subhadra Jha), Dehli, 1965. Section: 16 & 17.
8. T. Burrow. op. cit.
- 9- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، "پنجابی بھاشا دا پچھوکڑ" پٹنہ، 1976ء (گورنگھسی)۔
- 10- پروفیسر سنت سنگھ سنگھوں، "پنجابی بولی دا اتھاس" پٹنہ، 1961ء صفحہ 68-87۔ (گورنگھسی)۔
- 11- پروفیسر زئی چندر، "پنجابی بھاشا دا وکاس" چنڈی گڑھ، 1950ء صفحہ 8-9 (گورنگھسی)۔
12. Dr. V.S. Ghatе, "Lectures on Rgveda."
13. A.C. Woolner, "Introduction to Prakrit" Lahore, 1928, P-9.
14. Dr. R.G. Bhandarkar. op. cit, P-337.
- 15- پروفیسر زئی چندر، ادھو ای۔
- 16- ودھ سنگھ شاستری، "پالی پرکاش" صفحے 27-28، (محوالہ "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس، صفحہ 10) (ہندی)۔
17. A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, 1909, P-20.

18. T. Burrow, op.cit. Page-4.
 19. Dr. Balbir Singh Sandhu, Parakh-II of 1968, (Articl: "The Tonal System of Punjabi Language") Chandigarh.
 19/A. "The Nighantu & The Nirukta," P-55.
 20. S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language," Calcutta, 1926. Page-42.

21۔ سنت سنگھ سیکھوں، اوہواہی، صفحے 75-77 (گورنگھی)۔

22. J. Rapson, "Ancient India."

23. R.G. Bhandarkar, "First Book of Sanskrit," Bombay, 1930, P/147-153.

24. H.R. Aggarwal, "A Study of Sanskrit Grammar" Lahore 1993.

25۔ آرتھی جینڈارکر (بحوالہ سنت سنگھ سیکھوں، اوہواہی، صفحہ 85)

26. "A Vedic Reader," Oxford, 1917, P-XVI & XVII.

VIII

ویدی توں اگلا پڑا سنسکرت دا دسیا جاندا ہے۔ گھنے عالم ایسے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جٹھی مندے ہن۔ اوہ آکھدے ہن کہ ویدی دے دو روپ سن۔ اک روپ بول چال دی بولی داسی، جو یلا لکھن تے مقامی اثر پاروں دندا جا رہیا سی۔ دو جا روپ ادبی سی، جو سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ہویا ٹیکسالی بندا پیا سی۔ پنجاب توں لا بنگال تائیں اتے کشمیر توں دکھن تائیں ویدی دا ادبی روپ پورا پیا سی۔ ایسے ادبی روپ وچ اکسارتا دی لوڑ محسوس کرن مگروں پاٹھی نے "اٹھا دھیائی" (۱) لکھی۔

ایہہ ودوان اک پاسے تاں سنسکرت توں ویدی دا ترقی یافتہ ادبی روپ مندے ہن پر جدوں ایہہ دیکھدے ہن کہ پاٹھی نے ویدی توں "چھندس" تے اٹھی بولی نوں "لوکک" آکھیا۔ بنے تامل نال ای جھٹ ایہہ وی کہہ دیندے ہن کہ سنسکرت بول چال دی بولی سی۔

کلیرک (۱۱۸) برو (۲)، جان ہیوز (۳)، اٹلیکٹر (۴)، رام نریش تر پانھی (۵)، وغیرہ ایہو مندے ہن سگوں شیش گری شاستری (۶) تے سنت سنگھ سیکھوں (۷) تاں دو قدم ہور اگیرے جاندے ہن۔ اوہ دراوڑی قبر ویاں بولیاں توں وی سنسکرت توں ای پختیاں دسدے ہن۔ اوہناں بھانے بوپ (۸) نے ٹھیک آکھیا سی کہ کدے سنسکرت پوری دنیا دی

بول چال دی بولی سی۔

دو بے بے ڈی آر جیٹار کر (9)، سنیٹی کمار چیٹر جی (10) تے دُوبے آکھدے ہن کہ سنسکرت کدے وی بول چال دی بولی نہیں ری سگوں چیٹر جی تاں ایہہ آکھدا ہے کہ پنجاب تے مدھیہ دیش (یوپی) دیاں بولزیاں (ویدی نہیں) نے سنسکرت دے بنیادی ڈھانچے توں ہوند وچ لیانداسی۔ ڈلٹر (18) صرف مدھیہ دیش دا ای تاں لیندا ہے۔

حقی گل ایہہ ہے کہ ددیرے عالماں نے سنسکرت توں صحیح پچھوکر وچ دیکھن دی کھچل ای نہیں کیتی۔ بڑا ایہہ نکلیا ہے کہ سنسکرت اک اجیہی گھنجل بن گئی ہے کہ بے کچے اک برا ہتھ آدی جاوے تاں دُوجا کچے گواج جاندا ہے۔

آکھیا جاندا ہے کہ پاٹھی نے ”اھوادھیائی“ (گرامر) لکھ کے سنسکرت توں گرامری اصولاں وچ جکڑ دتا سی۔ ایس پاروں ایہہ اجیہی جکڑی گئی کہ ایس دا ناسارا رک گیا کیوں جو کوئی وی لکھیار پاٹھی دے اصولاں توں انحراف نہیں کر سکدا سی۔

جدوں ایس پاٹھی توں چھیکولے ادب دل جھات پادندے ہاں تاں ایہہ گل صحیح نہیں چا پی۔ پہلی تاں گل ایہہ ہے کہ پاٹھی توں پہلاں شاکل، گارگ، کیشپ، کالو وغیرہ گرامر نویس ہوئے سن، جیناں دے تاں ”اھوادھیائی“ وچ بکوائے گئے ہن۔ پاٹھی نے کچے کچے ایہناں نال اختلاف وی کتا ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ پاٹھی نے سنسکرت توں گھنجن تے اوہدے گرامری اصول لکھن وچ جو غلطیاں کیتیاں سن، کاتیاں نے اٹھی کتاب ”دارتک“ وچ اوہناں دی سوچی کیتی ہے۔ انج ای جیا دتیا نے ”کاشیکا دوتی“ وچ پاٹھی دیاں بھلاں دیاں ہن۔ چتھلی دی ”مہا بھاشیہ“ وی ایسے سلسلے دی اک کڑی ہے۔ اوں نے اس دی تخریج وی کیتی ہے تے نال دے نال توں گرامری بھجراں دی دس وی پائی ہے۔ تہ تاں پاٹھی سنسکرت بارے حرف آخر نہ ہویا۔

”اھوادھیائی“ وچ اصولاں دے نال نال مستحیات دیاں ڈھیر ساریاں مثالاں

لھدیاں ہن۔ چھیکولے جتاں باباں وچ تاں ایہناں دی بھرمار ہے۔ ایہناں باباں وچ اوہناں تبدیلیاں دا ذکر کیتا گیا ہے جو دھانواں (کلاں) تے پچھیراں وچ خاص حالتاں وچ چاں امدادے عام اصولاں پاروں اک ادھے اکھڑ دے گھانے نال وجود وچ آوندیاں ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ بے پاٹھی نے سنسکرت توں جکڑ دتا سی تاں پچھیر کاتیاں وکھرے اصول کیوں دیندا ہے۔ پاٹھی نے آریہ (آریہ) تے کشتریہ (کشتریہ) توں مونٹ بناوٹی آریہ (آریہ) تے کشتریہ (کشتریہ) دا اصول دتا سی کاتیاں نے لکھیا کہ ایہناں لفظاں توں آریہائی (آریہائی) تے کشتریہائی (کشتریہائی) دی مونٹ بندیاں ہن۔

انج ای کئی ہور مثالاں دی دیتاں جاسکدیاں ہن۔ ایہناں توں سدھ ہوندا ہے کہ سنسکرت گرامری اصولاں وچ جکڑی نہیں گئی سی سگوں ویلا تفتش دے نال اتے مقامی اثر پاروں اوس وچ دادھے گھانے ہوندے پئے سن۔ (کاتیاں دا مذکر توں مونٹ بناوٹی دا طریقہ پنجابی دے ددیرے نیزے ہے کیوں جو انج وی کھتری توں کھترائی مونٹ پنجابی وچ درتیندی ہے)۔

کوئی وی بولی بھانویں اودہ بول چال دی ہودے تے بھانویں لکھن پڑھن دی، اوس وچ ہونئی ہولی گجھ نہ گجھ تبدیلی ضرور آوندی رہندی ہے۔ ایس دے کئی کارن ہوندے ہن۔ سنسکرت دا اک ماڑا جیہا جاٹو وی دس سکدا ہے کہ جو پاٹھی تے یاسک نے بولی ورتی ہے، اودہ رامائٹ، مہا بھارت تے مہا بھاشیہ توں وکھری ہے۔ انج ای کالی داس، بان بھٹ تے چھیکولے لکھیاراں دی بولی پاٹھی دی ”نیم بدھ“ بولی اتے پوری نہیں اتر دی۔ بے ایوں نہ ہوندا تاں انیک ”کومدیاں“ لکھن دی لوڈ کیوں پیندی رہی؟

اتھھے اک ہور وی چیتے رکھن والی گل ہے کہ اکثر عالماں نے سنسکرت لفظ بارے دیا ہے کہ ایہہ اک مرکب لفظ ہے، جہدے تن صے تھت س س ہن اتے ایہدے معنی ”مانجی سواری ہوئی بولی“ ہے۔ ایہہ معنی ٹھیک نہیں۔ سنسکرت لفظ پہلی وار راماین وچ

بولی لئی ورتیا گیا ہے۔ نہیں تاں اس توں پہلاں سنسکرت لفظ بولی لئی کسے نے دی نہیں ورتیا سی۔ سنسکرت دا لفظ رگ دید (3-8-1) وچ ایوں ورتیا گیا ہے۔

ستراؤ سنو لہیورھا اشواش ایٹام
سو سنسکرتا ابھی شبو

ترجمہ: تہاڑے رتھاں دے دھرے پائیدار ہو جاواں اتے اوہناں دے گھوڑیاں دیاں زنجیراں پکھیاں پڑھیاں ہو جاواں۔

ایس توں صاف لہدا پیا ہے کہ سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن، جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔ عالماں نے ”کرت“ توں اگیتراں نکھیر کے جو معنی کیٹے ہن، اوہ اُکے ای ڈھکویں نہیں ہن۔ حتیٰ گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنسکرت) ہے۔

اصل گل ایہہ ہے (جیویں آسین پچھے دی دیا ہے) کہ سنسکرت تحریر وچ سارے لفظ جڑویں لکھے جاندے سن۔ اتے سنسکرت پاروں کتے کتے کجھ سوتے دودھا یا گھٹا دتے جاندے سن۔ ایہہ تحریر دے اصول سن۔ انج تحریر زنجیر دیاں کڑیاں دا نگ آپو وچ جڑی ہندی سی۔ لفظ ”سنسکرتی“ بھارتی پنجابی تے ہندی وچ عام ورتیندا ہے اتے ایہہ وسیب (Culture) دے معنیاں وچ ورتیا جاندے ہے۔ تسین جاندے ہو کہ ایہہ معنی ای کے قوم دی ”سوچ فکر آتے ریتاں رواجاں تے ریتاں دی لئی ڈور“ لیا جاندے ہے۔ مطلب ایہہ کہ سنسکرت لفظ دے معنی پائنی دلوں مانجن ستوارن پاروں نہیں سگوں ایہدا ایہہ ناں لفظاں دے جڑویں لکھن پاروں رکھیا گیا سی اتے ایہہ مرکب نہیں سگوں اکو ای لفظ ہے۔

پائنی دی ”اھلا دھیائی“ وچ کتے لکھیا ہے کہ جیہڑا ویدیاں نوں صحیح طرح نہیں پڑھدا، اوہ ذلیل ہو جاندے ہے۔ انج ای پتھلی نے ”مہا ہاشیہ“ وچ لکھیا ہے کہ ویا کرن (گرامر) دی جان کاری باجھوں آسین ویدیاں نوں صحیح طرح نہیں پڑھ سکدے۔ ایسے

پاروں منڈھ قدیم توں ای چھ علم سکھن آتے وڈا زور دتا گیا سی، جیہناں نوں ”ویدیا نگ“ آکھیا جاندے ہے۔ ایہناں وچوں اک ویا کرن (گرامر) تے دوجا زکرتی (لفظاں دے اشتقاق بارے) ہے۔ پرانے پنڈتاں جیویں پائنی، یاسک، پتھلی تے کھیاں ہوراں نے وڈی گھاٹا تے کھوج مگروں ایہناں موضوعات آتے وڈ ٹیلیاں کتاباں لکھیاں۔ ایہناں کتاباں نوں پڑھ کے عقل دنگ رہ جاندی ہے کہ جدوں پوری دنیا اتے جہالت دا سمیرا پھریا ہویا سی، ساڈے عالم لیڈیاں علم بھریاں کاڈھاں وچ رتھے ہوئے سن۔ تھوڑ ایس گل دی سی کہ ایہناں ووداناں دا دھیان تقابلی لسانیات دل نہیں گیا سی۔ شاید اوہناں نے ایس موضوع نوں ایس پاروں نہ چھوہیا کہ اوہ سنسکرت نوں ”لھدھ“ تے ”دیو پائی“ سمجھی بیٹھے سن۔

تقابلی لسانیات دی بیہ ادووں دھری گئی جدوں ولیم جونز (1746ء-1794ء) نے 1786ء وچ رائل ایشیاٹک سوسائٹی، کلکتہ دے اک آکھ وچ بولدیاں آکھیا (13) کہ ”سنسکرت شاندار (wonderful) بخت والی بولی ہے۔ ایہہ یونانی توں ودھ مکمل، لاطینی توں ودھ کھلھی ڈھلھی اتے دونوں تالوں ودھیرے سنگھڑ بھلھی ہے۔ نالے گرامری زوہاں تے مصدران دی کھوں دونوں نال ایہدی پکا پیڈھی سانجھ ہے، جو ایویں ہوند وچ نہیں آسکدی سی۔ ایہناں دا سوما یقیناً سانجھا ہے۔“ بھانویں جونز توں پہلاں Filippo Sassette (ب) B-Shulze تے Pere Cocurdous ایٹنی ایٹنی پھر اتے سنسکرت نوں اٹلی، جرمنی تے فرانس وچ جاؤ کر دا کچے سن پر جونز دے ایہناں تقریباں نے تقابلی لسانیات دی پہلی اٹ دھر دتی۔ پھیر کیہی ایس کھیت وچ کم کرن والا ہر ساکار اک ڈوبے توں اگانہہ دھن دی دوڑ وچ بخت گیا۔ سنسکرت، لاطینی، یونانی، فارسی، روسی تے ہور کھیاں بولیاں وچالے سانجھاں وڈی گھاٹا مگروں لہے کے ”ہند آریائی“ جاں ”ہند یورپی“ بولیاں دا نمبر ہوند وچ

* ایہہ اطالوی سوداگر 1583ء توں 1588ء تائیں گواآ (بھارت) وچ رہیا سی۔

لیا گیا۔ آریائی نسلی گروہ تے آریائی بولیاں دی وڈیائی دس لئی، ہر اوس نسلی گروہ تے بولی
ئوں وی آریائی دے کھاتے پاتا گیا، جتھے کے اتفاقی سانجھ دا جمولا پیندا سی۔ ایوں
لیساں عالماں نے سنسکرت ئوں صحیح پچھوکر وچ پرکھن دی کھیل نہیں کیتی۔ سنا ایہہ نکلیا کہ
سنسکرت (تے آریائی نسلی گروہ وی) اک اجیہی پھل بن گئی کہ بے اک برابری ہتھ آدی
جاوے تاں دو جا برابری گواج جاندا ہے۔

لیساں عالماں دا دوجیرے زور بولیاں دی آپو وچلی لفظاں دی سانجھ سدھ
کرن تے ہے۔ پر سوال ایہہ ہے کہ کیہ لفظاں دی سانجھ ای بولیاں ئوں اک نمبر دیاں
بھنن لئی کافی ہے؟ انج تاں ہسپانوی تے قاری وچ دی چوکھے سارے لفظ عربی توں
ہانجھویں آئے ہن۔ لیہذا ایہہ کڈھتا کہ ایہہ سامی قریب دیاں بولیاں ہن، کیہ بھلکھے بھریا
نہیں؟ پنجابی وچ ایس ڈھیر ساری لفظاں عربی وچوں ورتوں وچ لیاوندے ہاں۔ پھیر
لسوں دی کیوں نہ سامی غربتال جوڑ دے۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ پنجابی وچ تے عربی
قاری وغیرہ دے لفظاں ئوں ”اوپرے“ تے ”بیگنے“ آکھدا ہے پر سنسکرت وچ لہندی
غیر آریائی لفظاں دا تاں تیک نہیں لیندا۔ اوہدے بھانے دیو بائی ”اٹھدھ“ کیوں ہوسکدی
ہے!

بھنن تاں ایساں عالم جیویں جے میور (14)، میکڈال (15)، ککلی (16)،
کاڈویل (17)، ٹرمپ (18)، جان ہیز (19)، چھتر جی (20)، تے کئی ہور سنسکرت اتے غیر
آریائی اثرات دا ویرا دے چکے ہن۔ پر بھارت دے بھاشا وگیاںی اے دی اہٹی گل تے
اڑے ہوئے ہن سکوں کدے تاں ایسوں تاں دی ہاسو پیٹے بھنن کردے ہن کہ غیر
آریائی اثرات ئوں دی آریائی ای آکھ دیندے ہن جیویں ہڑپا دے دستیک آریہ سن،
جیویں دراوڑ بولیاں نے وی سنسکرت دی لکھوں جنم لیا ہے۔ (21)
ہوراں توں وکھ برو (22) نے اہٹی کتاب وچ سنسکرت وچ ورتیندے ڈوجیاں

بولیاں دے لفظاں ہارے اک پورا باب لکھیا ہے۔ اوہ لکھدا ہے کہ مور یہ خاندان توں
پہلاں دکھن نال شمالی علاقیاں دا میل ملاپ ای سدھ نہیں ہوندا۔ ایس پاروں سنسکرت وچ
دراوڑی لسانی گروہ دی جو لفظاں لہندی ہے، اوہ پنجاب توں ای لئی گئی ہوسکدی ہے، جتھے
دراوڑی نسلی گروہ آریاں دے آون توں پہلاں ای موجودی۔ اوس ولوں ورتے گئے کجھ لفظ
ایہہ ہن جو سنسکرت وچ ڈوجیاں بولیاں دے لہندے ہن۔

منڈا: ائڈر، گری، کر پاس، جمیال، جم جیتی، وغیرہ
دراوڑ: آگر، اکول، اٹل، ارک، اُلپ، ککلی، کٹ، کٹھن، کریر، کاک،
کال، کٹ، گٹی، کٹیل، کٹھ، کدال، کون، چندن، پنج وغیرہ۔
یونانی: کھلین، نرنگ، پرتوم، کٹ، گزیکا، سوپٹر، سیلا، کتیر، مارکت، ککلی،
قلم، درم، کرملنگ، ہریستھ، ہیل، اورہ، کیندر وغیرہ۔

برو لکھدا ہے کہ ”یونانیاں گروں پہلوی، شک، کشان تے ہون آئے۔ چھیویں
صدی عیسوی تاں ہاں ہاں حملے ہوندے رہے۔ ایسے صدی تاں سنسکرت دی ادبی بولی
دے روپ وچ ورتیندی رہی۔ رھا ایہہ نکلیا کہ دھاڑویاں دیاں بولیاں دے لفظ سکوں
دے سکوں روپ وچ جاں پراکرتاں راہیں بھس وٹا کے سنسکرت وچ داخل ہوندے
رہے۔“

میری جاچے، مکدی گل ایہہ ہے کہ دیدی بولن والے سینکڑے ورھے سپت
سندھو (پاکستان) وچ رہے اتے اتھے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی جاتاں جیویں
اُسر، دہیو وغیرہ دی بولی (یعنی ادوکی پنجابی) دی چوکھی ساری لفظاں شامل ہو گئی۔ ایسوں
اوہ بدلی ہوئی دیدی نال لے کے مدھیا دیش (یو پی) گئے۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں آریہ
سوسائٹی ورن آشرم وچ ورتی گئی سی۔ اُسر براہمن بن بیٹھے سن۔ مدھیا دیش ای اوہ تھاں
ہے، جتھے سنسکرت وجود وچ آئی۔ ایس دیاں بینہاں اتھے بولی جاوون والی بولی تے

اُساریاں گھیاں۔ پر کیوں جو سنسکرت بول چال دی نہیں سکوں مصنوعی تے ادبی بولی سی، ایس پاروں براہِ بھائی نے نہ تاں لہنوں سکوں ویدی ای رمیث دتا اتے نہ ای مہیا دیشی دی پوری بولی سوئی گئی۔ ایہو گل ولتر (23) دی شور سینی بارے گل کردیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔ لہدے توں دکھ سنت سکھ سکھوں (24) تے ذنی چندر (25) دی ایسے گل توں لپٹے مخصوص انداز وچ آکھن دا پتھن کردے ہن..... سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ سنسکرت لپٹے ویلے دی اردو سی۔ تسیں آپے ای دیکھ لو کہ پاکستان دے کسے وی علاقے وچ اردو نہیں بولی جاندی پر لہدے باوجود ایہہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے بولی وچ ای ہوندی ہے۔ ڈو جی گل ایہہ کہ لہدے وچ دی دو جیاں بولیاں دی ڈھیر ساری لفظالی رلی ہوئی ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. "The Ashtadayi of Panini", (Tr.S.C. Vasu) (Vol. I & II), Dehli, 1988.
- 1/A. H.T. Colebrooke, "Miscellaneous Essays," (Vol II), London, 1837, P-3.
2. T. Burrow, op cit, Page-57.
3. John Beams, "A comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India" London, 1872, P-III.
4. A.S. Altekar, "Education in Ancient India," Banares, 1914.
- 5- رام تریش ترپانھی، "ہندی کاسکھیت اتھاس" پریاگ، 1980 بکری، صفحہ 9 (ہندی)۔
- 6- شیش گری شاستری (محوالہ "ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا دکاس، صفحہ 9۔ (ہندی)۔
- 7- سنت سکھ سکھوں، ادھواہی، صفحہ 78۔
8. Bopp, "Edinburgh Review", vol XXXIII, 3.43.
9. D.R. Bhandarkr op. cit. Page-26.
10. S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942, Page-135.
11. A.C. Woolner, op. cit, Page-5.
12. T. Burrow, op. cit, Page-6.
- 13- ڈاکٹر پریم پرکاش سکھ، ادھواہی، صفحہ 172۔
14. J. Muir, "Original Sanskrit Text" Vol. II.
15. A.A. Macdonell, "Vedic Grammar", London, Page-33.
16. F. Kittle, "Indian Antiquary" Dec., 1872 (Article: "On the Dravidian Elements in Sanskrit Dictionaries").

17. R. Caldwell, "A Comparative Grammar of the Dravidian Languages," London, 1975, (Introduction).
 18. John Beams, op. cit, Page 127-128.
 19. E. Trumpp, "The Grammar of Sindhi Language", Leipzig, 1872.
 20. S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language", Calcutta, 1926, Page-178.

21۔ سنت سنگھ سکھوں، اوہو ای۔

22. T. Burrow, op. cit, chapter. VIII.

23. A.C. Woolner, op. cit., Page-4.

24۔ سنت سنگھ سکھوں، اوہو ای، صفحہ 170۔

25۔ ذنی چندر، اوہو ای، صفحہ 19۔

IX

سکرت مگروں پراکرتاں دا پڑاؤ نیا جاندا ہے۔ پراکرتاں دے جنم تے نسرن بارے دی عالماں وچ اختلاف ہے۔ جیہڑا ایس کھوئے وچ پھسایا، اوہ کجھ پھیلیاں دے آکے دوہراون تے کجھ آپ درودھی گلاں کرن دی وکٹن توں باہر نہیں نکلدا۔ پراکرتاں بارے تن نظریے ہن.....

1۔ ودھیرے پراٹے لکھیار جیویں مار کنڈیہ (پراکرت سرودھو) وچ رُچی (پراکرت پرکاش) بیم چندر (سداہ بیم شہد اوشان) اتے کئی دوجے جیہناں، ایہناں لکھیاراں دیاں کتاباں اتے درتیاں (تفسیراں) لکھیاں جاں آپ گرامراں لکھیاں ہن جیویں کاویہ آدرش، واگ بھٹ النکار، کاویہ النکار، پراکرت منجری، سکشپت سار، پراکرت سوتر ورتی، پراکرت بودھ وغیرہ وغیرہ، اوہ اگوگل آکھدے ہن۔ ایہہ فقرے پشل نمبر اتوں لے گئے ہن:

1۔ پرکرتی سنسکرت تتر بھون تت آگتن واپرا کرتم (بیم چندر)

2۔ پرکرتی سنسکرت تتر بھون پراکرت مچے (مارکنڈیہ)

* پروفیسر رشاد کلا نجوی ہوراں اپنی کتاب "سراگنی لسانیات" (صفحہ 21) وچ مارکنڈیہ دی کتاب داتاں "پراکرت ویاکرن" لکھیا ہے جو غلط ہے۔ صحیح ناں "پراکرت سرودھو" ای ہے۔

- 3- پرکرت آگتن پرکرت سنسکرت (دھنگ)
- 4- پرکرت سنسکرتا داگتن پرکرت (سہہ دیوگتن)
- 5- پرکرتی سنسکرت تترہووات پرکرتن سرتم (داسن اچار یہ)
- 6- پرکرتاٹ سر دیو سنسکرت بونی (داسو دیو)
- 7- سنسکرتاٹ پرکرتن اشٹن سو اپ بھرنش برہاشٹن

گھٹ ودھ لہناں ساریاں فقریاں دا مطلب اکو ای ہے کہ سنسکرت کن ہے اتے لہدے توں جو گھج بھلیا، اوہ پرکرت ہے۔

ب۔ ڈوجا نظریہ اودوں وجود وچ آیا جدوں کجھ عالماں نے سنسکرت توں پرانہہ دھر کے پرکرتاں دی لفظی دا آپن جائزہ لیا۔ اوہناں نے دیکھیا کہ پرکرتاں نے ڈھیر ساری اجیہی لفظی سامجی ہوئی ہے جو سنسکرت نال نہیں رلدی پر ویدی وچ سکویں روپ وچ لہدی ہے۔ ایس پاروں بی ڈی مٹے (178) آپا دھیائے (2)، ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (3) وغیرہ نے سنسکرت دی تھاں ویدی توں پرکرتاں دے بھٹن دے نظریہ توں لٹایا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پرکرت دے معنی قدرتی تے original ہن جد کہ لہدے مقابیلے تے سنسکرت اک بناوٹی تے مصنوعی بولی سی۔

ج۔ تیجے نظریہ دے حامیاں وچ نمی ساچو (زورٹ دے کاویہ انکار دا شارح)، چٹمل (4)، ایس ایم کاترے وغیرہ شامل ہن۔ ایہہ آکھدے ہن کہ پرکرت اصل وچ پر اک کرت ہے، جس دے معنی ہن ”مڈھ قدیم دی بولی“۔ ایس پاروں پرکرتاں ویدی تے سنسکرت توں دی پہلاں ویاں بولیاں ہن۔

جے ایہناں جتاں نظریاں بارے بحث وچ نہ دی الجھیے تہوی ”پرکرت“ دے لفظ بارے وچار کرنا ضرور پوی۔ ایس سلسلے وچ چیتے رکھن والی گل ایہہ ہے کہ جس نے وی بولی لئی پہلی وار ”پرکرت“ دا لفظ گھڑیا سی اوں نے ”سنسکرت“ دے لفظ دی ترکیب

توں ساہیلے رکھ کے گھڑیا سی۔ ڈوجی گل ایہہ ہے کہ سنسکرت وچ ”پرکرتی“ دے معنی ”نچر“ ہن۔ ایس پاروں اوہنا مطلب ”نچرل بولی“، ”سجادک بولی“ جاں لوکاں دی بولی“ سی۔ پر گڑ بڑ ایہہ ہوئی کہ پرکرتاں بارے جیسے وی گھج لکھیا، اوہنے سنسکرت وچ ای لکھیا ہے۔ ایوں کجھ پہلیاں نے تاں بھولے بھا جاں جاں بھج کے پرکرتاں توں سنسکرت دے گرامری اصولاں وچ ڈھالن دا جتن کیتا سی جیویں اج وی ایس پنجابی یا اردو دی گرامر لکھن لگیاں، فارسی جاں انگریزی دے گرامری اصولاں توں ماڈل من کے لاگو کرن دی کوشش کردے ہاں۔ بڑا ایہہ نکلا ہے کہ جو بئز ایہناں گھڑے گھڑائے اصولاں تے پوری نہیں بھدی، اوں نوں استثنائی (exceptions) دے کھاتے وچ پادبندے ہاں۔ پانٹی نے وی ایویں ای کیتا سی اتے اج مرزا مقبول بیک بدخشاںی (5) رام سنگھ (6) تے ڈنی چندر (7) وغیرہ وی ایہو گھج کردے لہدے ہن۔ جے دیکھیا جاوے تاں اصل پنجابی ایہناں exceptions وچ ای لگی بیٹی ہوندی ہے اتے پچھلیرے کھی اتے کھی مارے ٹرے گئے ہن جیویں چھتے دتے گئے سنسکرت دے فقریاں توں پر تیکھ ہے۔

حتی گل ایہہ ہے کہ پرکرتاں اوہ بولیاں ہن، جو آریاں دے آون توں پہلاں اتھے بولیاں جا رہیاں سن یعنی غیر آریائی بولیاں ہن۔ جدوں مدھیہ دیش (یوپی) دی بولی (پرکرت) دی عینہ اتے براہمٹاں نے نوں بولی سنسکرت اُساری تاں سارا ادب ایس وچ رچیا جاوٹن لگ گیا۔ بڑا ایہہ نکلیا کہ ایہہ مصنوعی بولی لہیاں لکھتاں راہیں پرکرتاں توں متاثر کرن لگ پئی۔ پر ایہہ ”اک ولی دین“ نہیں سی، پرکرتاں دی سنسکرت دا ڈھڈ بھر دیاں گھیاں جیویں کہ بولہر، بلاخ (8) وٹشل (9) بولنر (10)، شین کونو (11)، ڈاکٹر سنگارے (12) وغیرہ نے سن پائی ہے۔ ڈوجی چیتے رکھن والی اہم گل ایہہ وی ہے کہ پرکرتاں دا جتا وی روپ سائوں کتاباں جاں اشوک دے کتھیاں وچ لہدا ہے اوہ بول چال والا نہیں سکوں لکھتی بولی دا روپ ہے، اتے ایہہ دسٹ دی لوڑ نہیں کہ لکھتی روپ وچ کدے نئے سیدھ

تے کدے جان بھجھ کے اجھی بولی رتی جاندی ہے، جو بول چال دی بولی توں وکھریاں رکھدی ہوندی ہے۔ ہندی سنسکرت لدی بھارتی پنجابی ایس دا اجوکا ثبوت ہے۔

اک ہور دی گل اتھے کھولن والی ہے۔ جے ایہہ پراکرتاں سنسکرت وچوں ای پنکریاں سن تاں سنسکرت داغوں ایہناں دا کوئی اکو ای ناں کیوں نہیں؟ ایہہ پالی، شور سینی، مہاراشتری، ماگدھی، اردھ ماگدھی، پشاپتی، چولیکا پشاپتی، پالمیکی، شاکاری، چنڈالی، شاری، آبھیری، شاکا، اپ بھرنش (اکوں اپ بھرنش ویاں 27 قسماں) وغیرہ وچ کیوں وڈیاں ہونیاں ہن؟ ایس دا ایہو اکو پرتادا دتا جاسکدا ہے کہ ایہہ وکھرے وکھرے علاقے ویاں بولیاں دے ناں ہن۔ جدوں ایہہ وودان آکھدے ہن کہ پائٹی دی نیم بدھ کیتی سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آسکدی سی تاں سنسکرت نثر اینیاں پراکرتاں وچ کیوں وڈی گئی؟ سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ ایہناں علاقیاں وچ پہلاں ای غیر آریائی بولیاں (پراکرتاں) موجودن۔ ایسے پاروں سنسکرت دی پراکرتاں نال فحوی ہنتریاں پھوں اُکی سانجھ نہیں لھدی۔ لفظی دی آپ وچ کجھ سانجھ لھدی ہے۔ ایہہ سنسکرت تے پراکرتاں دا آپ وچ دا دان پردان ہے اتے ایہدا ارج نکھیرا کرنا کہ کس نے کیہ دتا تے کیہ لیا کھرا اوکھا ای نہیں گوں نامکن دی ہے۔

جتوں تائیں ویدی تے پراکرتاں دی آپ وچلی سانجھ دا تعلق ہے، ایہہ سانجھ اودوں وجود وچ آئی سی، جدوں وید مذہبی کتاباں دا رُوپ دھار کے عام لوکاں دے جیون مرث، ریتاں رساں نوں ساثر کرن لگ پے سن جیویں مسلماناں دی مقدس کتاب قرآن شریف ہون پاروں پنجابی وچ چوکے سارے لفظ عربی وچوں آگئے ہن۔ ایس پاروں ایہہ آکھنا کہ پراکرتاں سدھیاں ویدی توں جال سنسکرت توں بھڈیاں ہن اکا ای غلط تے بھلیکھے بھریا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. R. Pischel, op. cit., Section I&II.
2. P.D. Gune, "An Introduction to Comparative Philology" 1918.
- 2- پنڈت ایوھیاسینہ اپادھیائے، ادھوای، صفحہ 17 تے 27۔
- 3- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، ادھوای، صفحہ 181 تے 193۔
4. R. Pischel op. cit., Page-6.
- 5- مرزا سٹیول بیگ بدخشی "پنجابی قواعد" لاہور، 1973۔
- 6- رام سنگھ "پنجابی ویا کرن" (گورنگھی)۔
- 7- ڈینی چندر، ادھوای، صفحہ 7-10۔
8. Jules Bloch, "Some Problems of Indo-Aryan Philology",
9. R. Pischel, op. cit, Page-7.
10. A.C. Woolner, op. cit, Page-1.
11. Sten Konow, "Indian Antiquary" April, 1903, Page-81. (Article: "Maharashtri and Marathi").
12. Dr. G.V. Tagare, "Historical Grammar of Apbhramsa", Poona, 1948.

X

پراکرتاں توں اگھا پڑاں اپ بھرنش دا دسیا جاندہ ہے۔ آکھیا جاندہ ہے کہ ویلا پاکے پراکرتاں نے اپ بھرنش دا روپ دھار لیا۔ پر کجھ ایہہ وی آکھدے ہن کہ پراکرتاں دے نالو نال اپ بھرنشاں وی درتیندیاں ہن۔ اپ بھرنش بارے کجھ ہور وچار ایوں ہن۔
(”مہا بھاشیہ“ (1-1-1) وچ پتھلی لکھدا ہے:

एकेकस्य शब्दस्य होऽपभ्रंशः तद्वथा

गोरित्यस्य शब्दस्य गावो गोचो गोता

गोपोतालिकेत्येवामथा ऽपभ्रंशः

پتھلی آکھدا ہے کہ اکولفظ دے کئی دئے ہوئے روپ (اپ بھرنش) لکھدے ہن جیویں (سنسکرت لفظ) گو (گاں) توں گاوی، گوٹی، گوتا، گوپوتا لکا وغیرہ۔

ب۔ دینوں ”کادیہ ورتش“ (2) وچ آکھیراں دی بولی توں اپ بھرنش دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی کہندا ہے کہ سنسکرت لفظ دے وگڑے ہوئے تلفظ توں اپ بھرنش آکھیا جاندہ ہے۔

ج۔ مارکنڈیہ کو بندر ”پراکرت سرودھ“ وچ 127 اپ بھرنشاں دی دس پاوندا ہے۔
د۔ رام ترک واکیش (3) ”پراکرت کلپت“ وچ آکھدا ہے کہ عوام دی بولی نوں

اپ بھرنش آکھٹا چاہیدا ہے۔

ر۔ رڈرت نے ”کادیہ انکار“ وچ ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش دی ہے۔
س۔ بھرت مٹی ”تادیہ شاستر“ وچ ”دبھرشٹ“ विभ्रष्ट دا لفظ ورتدا ہے اتے آکھدا ہے کہ ایہدے لفظ ”انکار بھلے“ ہوندے ہن یعنی اکھراں اتے پیش ( ) دی ودھیری ورتوں ہوندی ہے۔ اوہ وی ایس توں آکھیراں دی بولی دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی آکھدا ہے کہ اپ بھرنش والے لوک بھٹیلاں، گھوڑے، اڈتھ وغیرہ پالندے ہن۔

ش۔ بیم چندر نے ”سدھ بیم شبد اوساشن“ (4) وچ اپ بھرنش دے گرامری اصول ورتے ہن۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک ادبی بولی ہے اتے ایس توں سنسکرت دے ناکرے تے رکھیا جاسکدا ہے۔

ص۔ اُپادھیائے (5) لکھدا ہے کہ ہندوستان (تے پاکستان) دیاں جینیاں دی اجوکیاں آریائی بولیاں ہن، اوہ اپ بھرنش توں بھلیاں ہن۔ ایہہ نویں ادبی بولی اک ہزار عیسوی وچ وجود وچ آئی سی۔

ض۔ جتھے ڈررچی نے ”پراکرت پرکاش“ وچ اپ بھرنش دا ذکر تک نہیں کیا، اتھے چند (پراکرت لکشن) (6) بھامہ (منورما)، سیہ راج (پراکرت روپ اوتار) (6)، کشمی دھر (شرڈ بھاشا چندریکا) (7) دیکشت (پراکرت مٹی دیپ) رام چندر (تادیہ درپن)، جن دت (دودیک ورت) امر چندر (کادیہ کلپ لتا ورتی) وغیرہ اپ بھرنش بارے دس پاوندے ہن۔ چند کہندا ہے کہ اپ بھرنش لفظ علاقائی بولیاں لئی درتیندا ہے، جو کتھی وچ ڈھیر ساریاں ہن۔

جیویں اسان پراکرتاں بارے دیکھیا ہے، انج ای اتھے دی اسیں دیکھدے ہاں کہ ہر لکھیار اپ بھرنش بارے جو کجھ آکھدا ہے، اوہ دوسے توں اڈڑا ہے۔ ایس توں دکھ ہے اُپادھیائے آکھدا ہے کہ اپ بھرنش شور سینی اپ بھرنش دا اک روپ سی تاں ڈاکٹر

گوند تاتھ راہگورو (6) ایس ٹوں پنجاب وچ حتمن پلٹن والی بولی لکھدا ہے۔ میکڈرائل (10) آکھدا ہے کہ سن عیسوی دے شروع تے 1000ء دے وچکارے ویلے وچ پراکرت چار ڈویاں بولزیاں وچ وڈی جاندی ہے۔ وادی سندھ (یعنی پنجاب) وچ اپ بھرنش، دوآبہ (گنگا جتا) وچ شورسینی..... ایہو ای اجوکیاں بولیاں دے سوسے ہن۔“ اوہ صرف سندھی، مغربی پنجابی تے کشمیری ٹوں اپ بھرنش ٹوں اتے مشرقی پنجابی، ہندی تے گجراتی ٹوں شور سینی پراکرت توں بھنیاں مندا ہے۔ ایہدے اٹ رڈرت (کاویہ انکار) ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش وسدا ہے..... انج ایس اک انتہی بھل بھلیاں وچ گواچ جاندے ہاں، جتوں باہر نکھن دا راہ ای کوئی نہیں۔

میری جاچے پتھئی دی کھت ٹوں چھیکو لے لکھیاراں نے سمجھن دی کھچل ہی نہیں کیتی۔ جیویں اوہناں ٹوں پراکرتاں بارے بھلیکھا لکیا سی، اتھے دی اوہ گراہے پے گئے ہن۔ پراکرتاں اوہ مقامی بولیاں سن، جو ادبی بولیاں جنن پاروں مصنوعی تے بناوٹی تھی گئیاں سن۔ ایہہ بالکل انج ای ہے جیویں ہندی ٹوں مسلماناں نے ادبی اظہار لئی اپنایا تاں عربی، فارسی دے رلے تال اوں ٹوں اک مصنوعی تے بناوٹی بولی (اردو) بنا دتا۔ ایہہ کدے دی کسے وی علاقے دی بول چال دی بولی نہیں رہی پر ادبی اظہار لئی ہر تھاں درتندی ہے۔ پراکرتاں دی لپٹے ویلے دیاں ادبی بولیاں سن۔ پر جیویں جنن وی اردو دے ہونڈیاں ہویاں ہر پنجابی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتون وغیرہ اٹھی ماں بولی ورتوں وچ لیا دندا ہے، انج ای پراکرتاں ویلے دی لوک اپنیاں ماں بولیاں ورتدے سن۔ ایہناں ٹوں ای پتھئی نے اپ بھرنش آکھیا سی۔ ایہناں ٹوں ای زورٹ نے اپ بھرنش کہیا سی۔ ایس انج دی ویکھدے ہاں کہ ہر صوبے والا اکولفٹ دا کھ وکھ ڈھنگاں تال اچارن کردا ہے۔ اک ”سکول“ تے ڈوجا ”اسکول“ اک ”نت“ تے ڈوجا ”نٹز“ اک ”کشمین“ تے ڈوجا ”کھمن“ اک ”کھ“ تے ڈوجا ”مونہہ“ اک ”کھتری“ تے ڈوجا ”کھتری“ وغیرہ وغیرہ

آکھدا ہے۔ انج ای پتھئی آکھدا ہے کہ گو، گاوی، گونی، گوتا وغیرہ ”گاں“ دے دکھ دکھ زوپ ہن۔ ڈاکٹر نگارے (11) اوہناں لکھیاراں تال متفق ہے جو ایہہ آکھدے ہن کہ اپ بھرنش دا مطلب بول چال دی بولی جاں صوبائی بولیاں ہن۔

اپ بھرنش بارے کجھ ہور وی بھلیکھے ہن جیویں ایہہ آکھیا جاندہ ہے کہ آج بھیرا آہیرناں دی قوم اپ بھرنش ٹوں وجود وچ لیا لئی سی۔ سوال ایہہ ہے کہ جے اک قوم ایڈی وڈی تبدیلی لیا سکدی ہے تاں ہندوستان وچ صرف سنسکرت پراکرت تے اپ بھرنش کیوں وجود وچ آئیاں۔ پھیر تاں 50 توں ودھ ہور بولیاں وجود وچ آدھیاں چاہیدیاں سن۔ شک، یونانی، ہون، ترک، پہلوی، چینی (کشان)، عرب کجھ قوماں دے تاں ہن، جو باہروں اتھے آئیاں۔ ایہناں نے کیوں نہیں آج بھیراں وانگ کسے نوں بولی بولیاں نوں جنم دتا۔ تالے ایہہ وی دیا جاوے کہ جے آج بھیراں نے ای ایس ٹوں جنم دتا سی تاں مارکنڈیہ دی ”آج بھیری“ کیہدی سی اتے باقی دیاں 26 اپ بھرنشاں کیہدیوں سن اتے کیہ ایہناں وچکار کوئی وکھریاں نہیں سی؟

بھیر ایہہ وی آکھیا جاندہ ہے کہ آج بھیر 150ء وچ پنجاب وچ آئے سن۔ کیہ ”مہابھارت“ 150ء توں بعد وچ لکھی گئی سی؟ جے نہیں، تاں اوں وچ آج بھیراں ولوں ارجن ٹوں چنڈ وکے لٹن دا ذکر کتوں آگیا؟ ایہہ وی آکھیا جاندہ ہے کہ اپ بھرنش دا سماں 500ء توں 1000ء تک ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ 150ء توں 500 تک دے 350 درھیاں وچ آج بھیر کتھے یکے رہے؟ تمس آکھدے ہو کہ آج بھیر 150ء وچ آتھے آئے سن۔ پر ایہناں دے آدن توں پہلاں پتھئی ”مہابھارت“ وچ اپ بھرنش دا لفظ ورت چکيا سی۔ اوہ 188 ق م وچ ملتان وچ چوندہ سی۔ جے آج بھیر باہروں آئے ہن تاں منو سہتا (16-X) وچ ایہہ کیوں آکھیا گیا ہے کہ ایشٹھ عورت توں آج بھیر پیدا ہوندا ہے؟ کیہ منو سہتا وی 150ء تو بعد لکھی گئی سی۔ جے ہور نہیں لکھیا تاں اوہ مان دی ”سنیہہ راسک“ ٹوں پنجاب دی اپ بھرنش

دج لکھی گئی کتاب من لیا گیا ہے جد کہ ڈاکٹر نگارے نے اٹلی کتاب دج ایس دا ناں تک نہیں لیا ہے۔ ڈاکٹر بناری داس جین (12)، سنت سنگھ سیکھو (13)، تے کئی دوسے ایس لکم نون ملتان دج لکھی گئی آکھدے ہن۔ اوہناں نے ایس نون 9 ویر تون 12 ویر صدی عیسوی دے وچکار لکھی ہوئی نیا ہے۔ وگنی پاروں ڈاکٹر بناری داس جین دے اک مضمون وچوں (14) دو شعر دیندے ہاں.....

پہو بھنٹی چنچھ دھیر من پچھ دھیر
سور بڑ لوغیہ وٹھو پڑ بھڑ
پاد سبہ بچک گمہ نہہ ہن بھنٹی
آن کیسی پئی چوہن سندر نہہ وٹھ

سنیہ راسک دج کل 223 شعر ہن۔ سنت سنگھ سیکھوں نے وڈی گھانا گمروں کجھ لفظ لکھے ہن جو تھوڑے بہت اختلاف نال اج دی پنجابی دج پر چلت دے گئے ہن۔

12 ویر صدی عیسوی دج بابا فرید (1188ء-1280ء) ملتان دے علاقے دج ای بیٹھے شاعری کردے پئے ہن۔ اوہناں دے شلوکاں (15) داسنیہ راسک نال نا کر کر کے دیکھ لو۔ ساری گل آپے ای بکھو کے سائے آجاسی۔ جے سنیہ راسک دی بولی اپ بھرنش ہے۔ اپ بھرنش پنجابی دی جتنی ہے اتے ایہ کتاب ملتان دج لکھی گئی ہے، تاں بابا فرید تے اڈہ مان دی بولی دج زمین آسمان دافرق کیوں ہے؟ بابا فرید نون 700 ورھے بیت گئے ہن۔ بھیر ایہناں صدیاں دج ادوی تے اجوی بولی دج فرق کیوں نہیں چیا؟ ایہہ مٹھا پوی کہ سنیہ راسک کے ہور صوبے دج لکھی گئی سی۔ انج اکو اک کتاب پنجاب دے مٹھے مزھن دی جو کوشش کیتی گئی سی، اوہ دی ناکام رہی ہے۔ اصل دج سنیہ راسک تاں دی کتاب دے کھڑے بڑوہ تے گھرات (کالمیاداز) تون سوا ہور بکتوں نہیں لکھے۔ انج ای پنجاب تون پراکرت دج لکھی گئی دی کوئی کتاب نہیں لکھی۔ اشوک دے جیہڑے کتے

خروشٹی پئی دج لکھے گئے صوبہ سرحد تون لکھے ہن، اوہناں نون مقامی بولی دج لکھے گئے ایس پاروں نہیں نیا جاسکدا کہ ایہیہ کتے قندھار تے خوات (افغانستان) تون وی لکھے چکے ہن۔ کیہ ایہہ من لکھے کہ اودوں افغانستان دج دی پراکرت بولی جاندی سی؟ ایہو ای نہیں ”دھم پد“ تے ”لیٹ دستر“ تاں دیاں کتاباں تھن (چینی ترکستان) تون لکھیاں ہن۔ کیہ ایہہ من لکھے کہ چینی ترکستان دج دی اودوں پراکرت بولی جاندی سی۔

ڈاکٹر گووند ناتھ را جگورو تے کجھ دوسے لکھیار ایہہ دی آکھدے ہن کہ اپ بھرنش دج سنکرت تے پراکرت دے سرل لفظاں تون دکھ ”دیکھی بولیاں“ دے لفظ دی لکھدے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ آپے تاں تھیں آکھدے ہو کہ ویدی تون سنکرت، سنکرت تون پراکرت تے پراکرت تون اپ بھرنش وجود دج آئی۔ بھیر ایہہ دیکھی بولیاں کتھوں آکھیاں؟ پوئے جیہہ مونہہ نال گل کر کے، اگانہہ نہ ٹرود۔ کجھ ساڈے دی پتے پاؤ۔

اپ بھرنش دے معنی ”وگڑی ہوئی بولی“ کیہتے جاندے ہن۔ سوچن والی گل ایہہ ہے کہ دو چار جاں دس ویہہ لفظ تاں وگڑے ہوئے ہو سکدے ہن، ساری بولی کیوں وگڑی ہوئی ہو سکدی ہے؟

دیو بائی (سنکرت) نون بھانویں ساری دنیا دے کھاتے پاد پود اوڑک گل اتھے

ای مٹھی ہے کہ آریاں دے آدن تون پہلاں اتھے دیکھی بولیاں (جیہناں دج مٹھا، دراوڑی بولیاں وغیرہ دی لفظالی پہلاں ای شامل ہو چکی سی) پر چلت ہن۔ ایہناں بولیاں دی لفظالی سنکرت دج گئی۔ ایہو پراکرتاں دج پُتری ہوئی لکھی۔ بھیر ایہو اپ بھرنشاں دج اتے سبھ تون چھیکو دج اکھوتی اجوکیاں بولیاں جیویں پنجابی سندھی، ہندی، بنگالی، مرہٹی اتے ڈوجیاں بولیاں دج لکھدی ہے۔ بھلکھے نال ایس سانجھی لفظالی نون سنکرت دی دین کجھ لیا جاندی ہے جد کہ ایہہ دیکھی بولیاں دی وت دات ہے، جو مڈھ قدم تون اتھے موجود ہن۔

XI

ہنن تائیں جو اسان آکھیا ہے، اوس دا نچوڑ ایہہ ہے کہ آریاں دے پنجاب وچ آون توں پہلاں اتھے غیر آریہ قبیلے جیویں درہیو، ہٹی، ہسر وغیرہ وسدے سن جیہناں توں ایس اجوکی اصطلاح دے مطابق نگرینو، آسٹرک، منڈا، دراوڑ وغیرہ آکھدے ہاں۔ تھیہہ کھٹائی دے ماہراں نے جو مواد ساڈے موہرے دھریا ہے اوس توں لکھا ہے کہ اتھوں دا وسیب ہٹی سکھرتے بچیا ہویا سی۔ جدوں آریہ اتھے آئے، اوہ اُچڈ، گنوار تے آجڑی سن۔ علم تے ہنر نال ایہناں دی دور دی دی ساکا چاری نہیں سی۔ بھانویں ایہناں نے پنجاب دے اہلکسی تے عیش پسند پر مہذب تے کلچر ڈلوکاں اُتے غلبہ پالیا۔ کھیاں لوکاں توں مار وڈھ دتا، کھیاں توں نسن تے مجبور کر دتا پر اوڑک مقامی وسوں توں آریہ مغلوب ہو گئے۔ اوہناں نال ویاہ شادیاں کیتیاں، اوہناں دیاں بریتاں، رساں، رواجاں، دیوی دیوتیاں، مذہبی عقیدیاں (اواگون، کرم، سوچ ڈھنگ، لکھن ڈھنگ وغیرہ وغیرہ) توں تھوڑے پُستے وادھے گھانیاں نال اپنا لیا۔ اتھوں تائیں اپڑ کے، ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ آپو وچ لفظالی دا دان پردان نہ ہویا ہووے۔ اوہ وی ہویا۔ رطا ایہہ نکھتا کہ چوکھے سارے لفظ ای نہیں سکوں اتھوں دیاں غیر آریائی واجاں توں وی اپنا لیا گیا۔ ایس سارے گجھ دا اثر ساڈوں رگ وید وچ گھٹ اتے چھیکو لے ویداں تے اوہناں دے متعلق ادب

ورتیاں کتاباں

1. Dr. Tagare, "Historical Grammar of Apabhramsa." Poona, 1948, P/1.
2. Ed. Belvalkar & Raddi, BSS. LXXIV, 1919.
3. Ed. George Grierson, "Indian Antiquary," 1922, 1923, 1927 & 1928.
4. Ed. P.L. Vaidya, Poona, 1928.
- 5- اپادھیائے، اوہوا، صفحہ 45 توں 47۔
6. Ed. Hoemle, Calcutta, 1880.
7. Ed. Hultzsch, R.A.S., London, 1932.
8. Ed. Trivedi, B.S.S. LXXI, 1916.
- 9- ڈاکٹر گووند ناتھ راجگورو، پرکھ، شمارہ نمبر 1، 1966ء، چٹری گڑھ (مضمون: اپ بھرتش اتے پنجابی)۔
10. A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, Page-27.
11. Dr. G.V. Tagare, op. cit., Page-3.
- 12- ڈاکٹر عاتقی دا عین، اورینٹل کالج میگزین، لاہور 1947ء (مضمون: سنیہہ رامک)۔
- 13- سنت سنگھ سکھوں، "پنجابی ماہت دا اتھاس، جلد پہلی، پٹیالہ (مضمون: اتھاسک پچھوکر تے سکھت سربکھن)۔
- 14- جوالہ نمبر 12
- 15- محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، لاہور، 1989ء۔ (سنیہہ رامک بارے بحث لئی ویکھو صفحہ 133 توں 135)۔

(براهمٹاں، آرنیکاں، اُپشماراں وغیرہ) وچ ددیرے پر تکھ لھدا ہے۔ ایس سلسلے وچ کاڈویل (1) دی کتاب اتے سٹن کونو (2) دا مضمون باہلا چائز پاوندے ہن۔

سنکرت دی بھیند مدھیا دیش دی بولی شور سستی اُتے دھری گئی۔ براہمٹاں (اشراں) نے ایہہ معنوی تے بھاؤنی بولی (اُردو تے بھارتی پنجابی وانگ) وڈی ویلنت تال تیار کیتی۔ ایہدے وچ اوہناں دا طبقاتی مفادسی۔ لوکاٹی تالوں لٹے ہوئے ہر طبقے دے مذہبی آگو (مولوی، پنڈت، پادری وغیرہ) دا ایہو درتارا ہے۔ پر کوئی وی بولی کئی وی معنوی تے بھاؤنی ہووے، اوہ بول چال دی بولی توں متاثر ہوئے پناں نہیں رہ سکدی۔ پانٹی دلوں نیم بدھ کرن دے باوجود سنکرت دوجیاں بولیاں توں مانگوں لفظ لیدی رہی۔ اج جو سانجھی لفظی ساٹوں سنکرت، پراکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ لھدی ہے۔ اوہ ایہناں دا آپو وچ دا دان پردان ہے تے لئین وچ سنکرت دا پلڑا بھاری ہے کیوں جو سنکرت دا دھرتی تال رشتہ گٹ سی اتے پراکرتاں تے اپ بھرتشاں دھرتی تے لوکاٹی تال نیویاں ہوئیاں ہن۔

پراکرتاں بول چال دیاں بولیاں سن اتے دیدی دے اتھے آون اُتے سنکرت دے ہوند وچ آون توں پہلاں ہر علاقے دا دستیک اہٹی اہٹی پراکرت ورتدا سی۔ ایسے پاروں قوررتی توں پراکرت پرکاش (III-2-100) وچ آکھنایا سی کہ جیویں سمندر دیاں لہراں گھنٹیاں سوکھیاں نہیں، انج ای لوک بولیاں دی گھنٹی کرنی وی سوکھی نہیں۔ ایہو گل چند (پراکرت لکھن) کے ہور طرح کہندا ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ اپ بھرتشاں علاقائی بولیاں توں کہندے ہن، جو گھنٹی وچ ڈیر ساہیاں ہن۔

پراکرتاں دا بول چال روپ ساڈے تائیں نہیں اپڑ سکیا۔ بدھ مت تے جین مت والیاں نے پالی، ماگدھی تے اوردھ ماگدھی توں لہٹیاں مذہبی کتاباں لئی اپناہ لیا۔ پچیر ایہناں وچ ہور وی کتاباں لکھیاں گھیاں، جیہناں دے ناں اُتر نے اہٹی کتاب

"انٹروڈکشن نو پراکرت" (صفحہ 80 توں 90) وچ گنوائے ہن۔ ایوں پراکرتاں ساڈے تائیں ادبی روپ وچ اپڑیاں ہن۔ سنا ایہہ نکلیا کہ بول چال دی تھان لکھتی پراکرتاں دی معنوی تے بھاؤنی روپ وچ امی ساڈے تائیں نیویاں ہن۔ پر کیوں جو اک ڈوجی ادبی بولی یعنی سنکرت دی تالو تال درتیندی پئی سی، ایس پاروں ایہہ اک ڈوجی توں متاثر کردیاں رہیاں۔ پھمل (3) نے ایہدیاں کئی مثالوں دی دتیاں ہن۔

پر بھہ توں ودھ چیتے رکھن والی گل اک ہور وی ہے۔ "ولسن فلا لوجیکل لیچرز" وچ جھنڈا کرنے اتے "انڈو ایرین اینڈ ہندی" وچ ڈاکٹر سستی کمار چٹرجی نے جیویں لکھیا ہے کہ گھہ لفظاں دے روپاں وچ تبدیلی ایس پاروں آئی کیوں جو غیر آریہ آبادی سنکرت دے لفظاں دا صحیح طور تے اُچارن نہیں کر سکدی سی۔ ایہدے وچ دادھا ایہہ کہتا جا سکدا ہے کہ سنکرت تے پراکرتاں دے لفظاں وچ جتھے واجاں دا وٹاندر لھدا ہے، اتھے جین ممکن ایہہ ہے کہ اوہ لفظ سنکرت نے پراکرتاں وچوں لے ہوون، پر صحیح اُچارن توں وانجھے تے تحریری اصولاں وچ جکڑے ہوون پاروں اوں لفظ توں صحیح طور تے لکھیا نہ جا سکیا ہووے۔ اج وی مشرقی تے مرکزی پنجابی بولن والے اوہناں لفظاں دی املا (جیہناں دی پوند وچ بھہ، جھ، دھ، ڈھ، گھ واجاں وغیرہ) اوہ نہیں کردے، جیویں کہ اوہناں توں اچار دے ہن۔ ایس توں دکھ اج وی ایسں ہتیر توں جھتیر، تعویذ توں توتیت، لینٹرن توں لائین سینٹیل توں سنتری وغیرہ بولدے تے لکھدے ہاں جبکہ اصل لفظاں توں ایسں صحیح طرح اُچار دی سکدے ہاں تے لکھ دی سکدے ہاں۔

اپ بھرتشاں توں دو قسماں وچ وٹنیا جا سکدا ہے۔ اک تاں اوہ سن جو پراکرتاں دے علاقائی روپ جاں بولڑیاں (dialects) سن۔ ڈوجی قسم وچ اوہ بولیاں آوندیاں ہن، جیہناں توں ماہرین لسانیات غیر آریائی بولیاں جھدے ہن۔ مطلب ایہہ کہ پرائے گرامر نویس (جیویں رُدرٹ، پرتھوی دھر، مارنڈیہ، نیم چندر وغیرہ) اپ بھرتشاں

دج اوہ ساریاں بولیاں کین لیندے سن، جینتاں دے ناں اوہناں نے کتوں پڑھے تے نئے ہوندے سن۔

گل کیہ دیسی بولیاں وچوں جدوں کے لفظ دے اک زوپ نوں سنسکرت دج کھپا لیا گیا تاں اوہ "خُدھ" تے دیوتیاں دا "مکھ واک" بن گیا جد کہ باقی دے وکھرے وکھرے زوپاں نوں اپ بھرنش (وگڑے ہوئے) آکھ کے دھکار دتا گیا۔ پتھلی دے اُتے دتے سوتر دا مطلب تاں وکھرے وکھرے زوپاں دی دن پادشا سی جاں انج آکھ لو کہ پتھلی نے اپ بھرنش لفظ "وگڑے ہوئے" دے معنیاں دج نہیں درتیا سی سکوں اوہ ایہہ دشا چاہندا سی کہ اکو لفظ نوں دکھ دکھ علاقیاں دج وکھو وکھرے ڈھنگ نال اُچار یا جاندا ہے۔

درتیاں کتاباں

1. R. Caldwell, op. cit., Page-59.
2. Sten Konow, "Indian Antiquary," April, 1903, (Article: Dravidian Philology).
3. R. Pischel op. cit., Page 56 & 375-376.

Handwritten notes in Gurmukhi script, likely a list of references or a commentary on the text above. The text is dense and difficult to read due to the cursive style and some fading.

XII

بھ توں جھیکولا پڑام اجوکیاں بولیاں دا متیا جاندا ہے۔ ایہناں وچ پنجابی، سندھی، ہندی، مرہٹی، بنگالی وغیرہ بولیاں آوندیاں ہن۔ اچھے اساں پنجابی بارے گل کرنی ہے۔

پیلے ایسں یورپی عالماں دے وچار دیکھدے ہاں۔ ایہناں وچ ای دیسی لکھیاری وی آجاندے ہن کیوں جو دھیرے دیسی لکھیاراں نے اپٹے وچار ایہناں توں (خاص کر کے گریزن توں) ای مانگیں لئے ہن۔

کلنرک (۱) نے لکھیا ہے کہ سکھاں دی مقدس کتاب پنجابی وچ لکھی گئی ہے، جو پرانی سرسوتی توں نکلے ہے..... جے کلنرک توں پنجابی بارے ماڑی جی وی جاں کاری ہوندی تاں اوہ کدے وی گورو گرتھ صاحب دی بولی توں پنجابی نہ آکھدا۔ ایس مقدس کتاب وچ بابا فرید دے شلوک، گورد تاک جی دیاں واراں تے گورو ارجن جی دے کچھ شیداں (ڈکھتے) توں دکھ کچھ وی پنجابی وچ نہیں ہے۔ ایس حقیقت توں سکھاں سنے سارے پنجابی عالم مندے ہن۔ گلوبرک دے بیان توں سدھ ہوندا ہے کہ جاں تاں اوہ پنجابی نہیں سی جاندا ایاں پھیر اوں نے گورو گرتھ صاحب نہیں پڑھیا سی۔ ہر صورت وچ پنجابی بارے گل کرن لگیاں، اوں نے غیر ذمہ داری دا ثبوت دتا ہے۔

جان ہنر (2) آکھدا ہے کہ پنجابی سٹیج تے جتنا دے وچکار لے علائے وچ بولی جاندی ہے۔ جان ہنر دی کتاب اجوکیاں بولیاں بارے مستند سٹیج جاندی ہے۔ ایہدے توں اندازہ لاوٹا اوکھا نہیں کہ اوں دا لسانیاتی کم کئی چٹلی پھر دا ہے۔ نالے ہندی، بنگالی، گجراتی وغیرہ بارے جو اوں کھٹا گھولیا ہوسی، اوہوں گھوٹھن دی لوڑ ای نہیں رہ جاندی۔

ہورٹل (3) (3/8) 1880ء وچ ”اندرلی تے باہرلی شاخاں“ والی تصوری پیش کیتی سی۔ اوں نے لکھیا کہ آریاں دی اک شاخ اندرو اندر پردی رہی اتے ڈوہی شاخ نوں پہلی دے آلے دوالے وٹ دی گنپائش لکھی پئی۔ رزلے تے گریزن توں دکھ کئی دیسی لکھیاریاں نے وی ایس تصوری توں لہٹایا ہے۔

ٹنڈل (4) نے 1889ء وچ اٹھی گرامر وچ پنجابی توں دو حصیاں لہندا تے پنجابی وچ وٹن دی شیبہ دھری۔

سرجارج گریزن (4/8) نے پنجابی بارے جو کچھ وی لکھیا، اوہ ہورٹل تے ٹنڈل دیاں تصوریوں توں اگانہد ودھایا ہے۔

گریزن (5) نے لکھیا ہے کہ ”پنجابی سارے مشرقی پنجاب (بھارتی پنجاب) دی بولی ہے۔ ایس علاقے دے شمال وچ ہمالیہ پہاڑ ہے، جنوب وچ بیکاتیر دے ویران میدان ہن تے ایہدے مغرب وچ رچتا دو آب دی بار ہے۔ اگے جا کے لکھدا ہے ”سجرات ضلع دے ہی دے علاقے دے شمالی سرے توں شروع ہو کے، گوجرانوالہ ضلع دے نال نال چھماں دریا دے کنڈھے تے رام نرناں دے قصبے تاں چلے جاؤ۔ پھیر اوتھوں جنوب ول کیر کھچدے ہوئے گوجرانوالہ دے جنوبی کنارے تے اپرد۔ جسے ایہہ کیر ضلع ساہیوال دے شمالی کنارے نال جا لے، اوتھے کیر توں اگے کھچدے ہوئے، سٹیج دے کنڈھے ساہیوال دے جنوبی کنارے تے آجاؤ۔ کچھ نیل سٹیج دے نال نال کیر کھچدے ہوئے ریاست بہاولپور دے شمالی کنارے توں پار کرو۔ ایس کیر دے مشرق

والے پاسے میں پنجابی کہندا ہاں اتے مغرب والے پاسے ئوں لہندا۔ اگے جا کے گریزن (6) لکھدا ہے "ایہہ ونڈ میں دونوں دی لفظی ئوں موہرے دھر کے کیستی ہے۔" سو ادلی گل ایہہ ہے کہ گریزن نے ادہ لفظی اپنے کول ای ساہجی رکھی، اہٹی کتاب وچ نہیں دتی۔ جے دے دیندا تاں آپے جھوٹھ بچ دا متارا ہو جاوندا۔ نالے ایہہ کیہو جیہا ماہر لسانیات ہے، جو اہٹی ساری تھیوری دی بنیہ لفظی اتے دھردا ہے؟ ایس نیکیے تاں پنجابی سامی نر دی بولی وی آگھی جاسکدی ہے کیوں جو ایہدے وچ ڈھیر سارے عربی لفظاں درتے جاندے ہن۔

میری جاچے گریزن نے جیہا علاقہ پنجابی بولی لئی مٹھیا ہے، اوس بارے تاں ودھیرے گل کرن دی لوڑ نہیں کیوں جو ہر پنجابی جاند ا ہے کہ پنجابی کتھوں لاتے کتھوں تائیں بولی جاندی ہے۔ گریزن دی راہنمائی دی لوڑ نہیں۔ صاحب بہادر نے اپنی مہربانی ضرور کیستی ہے کہ پنجابی بولن والیاں دا علاقہ کولیرک نالوں گجھ ہور موکلا کر دتا ہے۔

گریزن (7) دلوں اپٹائی گئی "اندرلی نے باہری شاخاں" والی تھیوری وسدی ہے کہ اندرلی شاخ وچ 1۔ مغربی ہندی، 2۔ پنجابی، 3۔ گجراتی، 4۔ راجستھانی اتے باہری شاخ وچ 1۔ لہندا، 2۔ سندھی، 3۔ مرہٹی، 4۔ اڑیا، 5۔ بہاری، 6۔ بنگالی وغیرہ آوندیاں ہن۔ رتاگوہ نال دیکھیے تاں پتہ لگے گا کہ لہندا (مٹانی) پنجابی نالوں غیر تے وکھری بولی ای نہیں بنی سکوں ایس نے مرہٹی، اڑیا تے بنگالی نال جاگھوڑی پائی ہے جد کہ پنجابی ئوں ہندی تے گجراتی نال زلا دتا گیا ہے۔

ایہناں بولیاں دی تھوڑی جتنی وی سندھ بڑھ رکھن والا دی آکھ سکدا ہے کہ لہندا (مٹانی) دامرہٹی جاں بنگالی نال دوردادوی کوئی تعلق نہیں ہے۔ لفظی رلدی ہے اتے نہ ای گرامری بنیوں دی آپو وچ گجھ سانجھ ہے جد کہ پنجابی تے مٹانی وچ وڈا وکھریاں کوئی نہیں، صرف جلا قاتی فرق ہے۔

لسانیات دے کئی ماہر گریزن دیاں تھیوریاں اتے تنقید کر چکے ہن۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چٹرجی (8) نے اندرلی تے باہری شاخاں دی تھیوری بارے ودھیرے کھول کے لکھیا ہے۔ اوس نے مشرقی تے مغربی پنجابی ئوں سنے سندھی دے اگوکھاتے وچ رکھیا ہے۔ گریزن بارے اک ہور وی گل کھولن والی ہے۔ ادہ ایہہ کہ اک باہروں آئے، "صاحب" لئی ایہہ ممکن نہیں سی کہ ادہ پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں جاند ا ہوندا۔ اوس نے برصغیر وچ ورتیندیاں 179 بولیاں تے 544 بولیاں دے لسانیاتی پہلوواں بارے اہٹی کتاب وچ ویرودا دتا ہے۔ ایس پاروں پنجابی جاں کسے ہور بولی بارے اوہدی رائے ئوں اپنی وقعت نہیں دتی جاسکدی کیوں جو ایڈے وڈے کھیتر دیاں آئیاں زیادہ دکھو وکھریاں بولیاں تے بولیاں بارے وڈے توں وڈا لسانیات دا ماہر وی نہ تاں صحیح تجزیہ کر سکدا ہے اتے نہ ای کوئی کجی تھتھی رائے دے سکدا ہے۔ جے بچ پچھو تاں گریزن صرف کشمیری زبان بارے ودھیرے جان کاری رکھدا سی۔ جاں نیٹن (9) دی گل ودھیرے ڈکھویں ہے کہ جتنا تے سندھ دریاواں دے وچکار لے علاقتے دی بولی پنجابی ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. H.T. Colebrook, op. cit., Page-69.
2. John Beams, op. cit., Page-97.
3. A.R. Hoernle & H.A. Stark, "History of India", Calcutta, 1904. Page-12-13.
- 3/A. A.R. Hoernle, "A Grammar of the Eastern Hindi Compared with other Gaudian Languages," 1880, Pages XXX-XXXII.
4. Tisdell, "A Simplified Grammar & Reading Book of the Punjabi Language." 1889.
- 4/A. Languages, "The Imperial Gazetteer." (Vol I), 1907, Page 375-79.
5. Sir George Grierson, "Linguistic Survey of India" (Vol. IX Part I) Page-607.
6. Ibid, Page-608.
7. Ibid, Part I, Chapter I, Page-116.
8. S.K. Chatterji, "The Origin & Development of the Bengali Language. (Vol. I). 1926, Page 30-33 & 168.
9. John Newton, "Punjabi Grammar", Ludhiana, 1851.

XIII

ہر بولی دے دو کچھ ہوندے ہن۔ اک ئوں صرف (Morphology) تے دوجے ئوں نحو (Syntax) آکھیا جاندا ہے۔ ایہہ دویں رل کے گرامر جاں ویا کرئ اکھواندے ہن۔ صرف وچ لفظاں نال بحث کیتی جاندی ہے اتے نحو وچ گرامری پٹھراں نوں گوہ گوچرے کیتا جاندا ہے۔

- سبھ توں پہلاں ایس پنجابی صرف دے کچھ پکھاں بارے گل کردے ہاں۔ ہر بولی دی لفظاں دے دوسرے ہوندے ہن (1) دیسی لفظ (2) دوجیاں بولیاں توں مانگوں لفظ۔ پراٹے پنڈتاں نے مانگوں لفظاں ئوں 1-تخت سم، 2-تدیکھو روپاں وچ وٹھیا ہے۔
- 1- تخت سم، اوہناں لفظاں نوں آکھیا جاندا ہے۔ جو کسے دوجی بولی توں ان دن اُنج دے اُنج لے کے رکھ لئے جاوئ۔
- 2- تدیکھو اوہناں لفظاں نوں کہیا جاندا ہے جو مقامی اجارن پاروں اپنا کچھ روپ وٹالین۔

دیسی، اوہ لفظ ہوندے ہن، جیہناں دی دس کے ہور بولی وچ نہ پوے اتے اوہ علاقے دی بولی دے مڈھلے جاں نچے تے جدی لفظ ہون۔ گریسن (1) سیتی کمار چیتل جی (2) تے نکارے (3) ایہو گل ہسدے ہن۔ ایہناں ساریاں دی مثال اک فارسی تے

اک عربی لفظ توں ایوں وتی جاسکدی ہے۔

خت سَم	تد بخو	دسی
ھبتر	مچھتر	گوی
تعویذ	تویت	گنڈا، رکھ

کولیزک (4) آکھدا ہے کہ ہندی دے 9/10 لفظ سنسکرت توں آئے ہن، پر باقی دے 1/10 کتھوں آئے ہن؟ نال ای اوہ ایہہ وی سددا ہے کہ جان بیہز دا خیال سی کہ خدہ ہندی شمالی ہندوستان دی منڈلی تے جدی (Primeval) بولی ہے۔

برو (5) تے گجھ دوجے عالم آکھدے ہن کہ اجوکیاں آریائی بولیاں (اکھوتی) وچ دیسی لفظاں دی بھولتی دیکھ کے لسانیات دے عالم پکرا گئے ہن کہ ایہہ ایسے چوکھے لفظ ایٹا چرکتھے کتے رہے ہن؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سنکھ (6) سددا ہے کہ پراکرت تے اپ بھرتش وچ دیسی لفظاں دی بھرمار ڈاکٹر ستیتی کار چٹیر جی نئی وڈی حیرانی والی گل ہے۔ جن پال دی کتاب ”پائی“ تے بیم چندر دی کتاب ”دیسی نام مالا“ ایس ویاں گواہ ہن۔

ایہدے وچ حیرانی دی کیہوی گل ہے۔ سدھی جیہی گل ہے کہ آریاں دے آدن توں پہلاں اتھے کئی غیر آریائی نسلی گروہ سدے سن، جیویں کہ ایس جتھے دس آئے ہاں۔ ایہہ سارے دیسی لفظ اوہناں ویاں بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ جیویں جیویں سنسکرت دا جادو ٹھدا گیا، دیسی لفظ لکھتی بولیاں وچ درجنوں لگ پئے اتے ایہہ سب گجھ اودوں ہویا جدوں:

(1)۔ تسی داس نے آکھیا کہ سنسکرت اک منتش پیالہ ہے تے اوہدے وچ زہر بھری ہوئی ہے پر میری بولی (ہندی) اک بیٹی دا پیالہ ہے، جس وچ امرت بھریا ہویا

ہے۔

(ب)۔ بھت کیر نے لکھیا:

سنسکرت کوپ جل، بھاشا بیٹا نیر

(ج)۔ ودیا پتی نے ”کیرت لٹا“ وچ لکھیا:

دسل بانا سب جگ بٹھا

تیں تیں جنبو اڈ بٹھا

(د)۔ راج سنکھ نے ”کرپور منجری“ وچ لکھیا:

پراسنک بندھا پاؤد بندھو ہوسو مارو

پری مہان جیتیا تیتیا بھتر ممان

اصل وچ ساڈے عالم اج دی سنسکرت دے دیہن وچ ای زڑھدے پئے

ہن۔ سنسکرت دے جادو نے ایہناں نوں اجیہا رکیل کے رکھیا ہویا ہے کہ ایہہ زتا لانیجے ہو کے اجوکیاں بولیاں نوں مسجھجے ڈھنگ نال پرکھدے پڑچولدے نہیں ہن۔ ہر اوہ لفظ جو ایہناں نوں سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ سانجھا درتیا لکھدا ہے، اوہ سنسکرت دے جھولی وچ پادتا جاندا ہے۔ ایہناں نوں کدے ایہہ سوچن دی وسہل ای نہیں ملی کہ ایہہ سانجھا لفظ سنسکرت ولوں اپٹایا گیا دیسی لفظ وی تاں ہو سکدا ہے۔ ایس ”دیکھنا“، ”دیکھن“، لفظ نوں ای لیندے ہاں، جو اردو، ہندی تے پنجابی وچ درتیا جاندا ہے۔ جے اردو تے ہندی والے ایہہ آکھن کہ پنجابی نے ایہہ لفظ ساڈی لفظالی وچوں مانگواں لیا ہے تاں اوہناں نوں ایہہ آکھن توں کوئی نہیں ڈک سکدا۔ پندر اصل گل ایوں نہیں۔ ایہہ لفظ ایہناں بولیاں دا سانجھا لفظ ہے اتے آریاں دے اتھے آدن توں پہلاں اتھے موجود سی۔ اردو، ہندی تے پنجابی نے ایہہ لفظ اک سانجھے نئے توں لیا ہے۔

ساڈے ”ہند آریائی“ عالم (7، 7A، 7B) ایہہ آکھدے ہن کہ ”دیکھنا“

* آر ایل فرزدی کتاب A Comparative Dictionary of Indo-Aryan Languages, Oxford University Press, London, 1973. دا اندراج نمبر 6507 دیکھو۔ اوس درکشی یا درکشی توں لفظ ”دیکھنا“ بنیادیا ہے۔

لفظ سنکرت دے ”درش“ آہج دا تہ جو ہے۔ اوہ ایہہ بھل جاندے ہن کہ ”درش“ دے معنی ”دیکھنا“ نہیں سکوں ”دکھانا“ ہے۔ ڈوجی گل ایہہ کہ ”دیکھنا“ لئی سنکرت وچ پشیہ ہج ہے۔ تہی گل ایہہ ہے کہ ”درش“ جاں ”پشیہ“ توں کے طرح وی کجج دھروہ کے ”دیکھنا“ تہ جو نہیں ہن سکدا۔ سدھی سانویں گل ہے کہ ایہہ اک دسی لفظ ہے پر سنکرت زوہ ایس توں ”درش“ دے ای کھاتے پائی جا رہے ہن۔

اک ہور مثال۔ ویدی وچ ”چوز“ لئی تسکر، تاپو، ستین تے پری پتھن لفظ لحد دے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ سنکرت وچ ”چوز“ لفظ کتوں آیا؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ دسی لفظ ہے جو یوں پر پولا (a) وغیرہ نے دی دس پائی ہے۔

ایس سلسلے وچ بھنڈا کر (a) نے جو گلاں کیتیاں ہن، اوہ وی سٹ پاں والیاں نہیں ہن۔

انج ای سنکرت وچ ”اکھ“ لئی پشیتی پश्यति نین चक्ष चक्षु نیر تے آکھی لفظ لحد دے ہن۔ ساؤں ایہہ آکھا جاندا ہے کہ لفظ ”اکھ“ جاں ”آکھ“ آکھی دا تہ جو ہے۔ گل ایوں نہیں ہے سکوں ایہدے اُلت ہے۔ ایہہ دسی لفظ ”اکھ“ سنکرت وچ جا کے ”آکھی“ بن گیا ہے۔ (جسے آکھی دے ”کش“ آکھی دی بحث کے ہور تھاں لئی جھڈ دے پئے ہاں) ویدی دا مذھلا لفظ ”پشیتی“ ای سی۔ باقی دے سارے لفظ سنکرت نے دسی بولیاں توں ماگوں لے لے ہن۔

اک ہور مثال۔ ”نچھ“ لئی سنکرت وچ مہش، کاسر، لٹایا، سیر بھ تے ہیرمب لفظ لحد دے ہن۔ گھڑی دی گھڑی ایہہ من لیندے ہاں کہ ”مہش“ توں ساڈا لفظ ”مینہ“ جاں ”نچھ“ بنیا ہے۔ پر ایس ”کھولی“ تے ”ڈاگ“ دی ”نچھ“ دے معیاں وچ ورتدے ہاں۔ ایہہ کتوں آئے ہن؟ پھیر ایہدے توں اگے کئی، جھوٹی، گڑھاپ کتوں آئے ہن؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ مقامی جاں دسی لفظ ہن۔ ایس سلسلے وچ دوجیرے جاں کاری لئی

برو (a) دلوں دیتاں گھیاں مثالاں دی دیکھیاں جاسکدیاں ہن۔

ڈاکٹر موہن سنگھ نے اپنے اک مضمون وچ گھٹ ودھ 500 لفظ دتے ہن جیہناں توں سنکرت توں لے گئے دیا ہے۔ انج ای پروفیسر شیاں دیو پراشر (10) نے کھیاں ورھیاں دی گھانا گمروں اک ہزار توں دی ودھ لفظ دیدیاں، اُپنشد ال براہمناں، رامائین، مہابھارت وغیرہ وچوں لکھے ہن، جوخت سَم جاں تہ بخو رُوپ وچ پنجابی وچ ورتے جاندے ہن۔ کجھ ہوراں لکھیاں نے لپٹیاں کتاباں تے مضموناں وچ تھوڑے تھوڑے لفظ دتے ہن۔

ایس ایہناں دوداناں توں اک وار جتھ جتھ کے بنی کر دے ہاں کہ تھیں سینکڑے کتاباں پھروں کے جے اک ہزار جاں ایس توں کجھ ودھ سانجھے لفظ لہے وی لے ہن تاں اوں توں ایہہ کیوں ثابت ہوندا ہے کہ سنکرت پنجابی دی جٹی ہے؟ ایس تاں تہ مندے جے تہانوں ایڈی وڈی کھجیل تے گھانا نہ کرنی پندی سکوں اک ادھی کتاب توں ای ہزاراں لفظ لہ لیندے۔ دو جی گل ایہہ کہ جس ویلے بھارتی دودان سنکرت تے پنجابی دے ٹکنا کر دے ہن، اوں ویلے اوہ اہٹی مصنوعی تے بناوٹی پنجابی توں سانجھے رکھدے ہن۔ سوادلی گل ایہہ ہے کہ اکھوتی سانجھے لفظاں دی وڈی گنتی تاں اے کل ای اوہناں ساڈے سانجھے دکھو زوری اہٹی بولی دا حصہ بنائی ہے۔ تہی تے جتھ توں وڈی گل ایہہ ہے کہ تھیں کیوں جیسے لسانیات دے ماہر ہو، جو کجھ لفظاں دی سانجھ اتے بھروسہ کری بیٹھے ہو؟ نال ایہہ وی تاں دسو کہ جے سنکرت بولی ٹک، پہلوی، یونانی وغیرہ وڈی بولیاں توں لفظالی لے کے اپنے وچ کھپا سکدی ہے تاں اوں توں دسی بولیاں وچوں ماگوں لفظ لیٹن توں کس نے رو جیا سی؟ کیہ سنکرت ورتن والے لوک عام لوکاں توں پرانہہ غاراں تے بھوریاں وچ رہندے سن۔ پھیر ایہہ وی تاں دیا جاوے کہ پراٹے پنڈتاں نے ”دسی“ جاں ”دسیج“ کیہوی لفظالی لئی ورتیا سی۔ آخر ایس لفظالی دا سوما کیہ سی؟ کیہ ایہہ اک دن

اجن چیتی اسمانوں اتر آئی سی؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (11)، ڈاکٹر گووند ناتھ راجکورو (12) تے دوجے اگو ساہے دیسی بولیاں دی وی گل کر دے ہن اتے نال دے نال ساریاں بولیاں دی چینی سنسکرت نوں وی بٹائی جاندے ہن۔ کدے ایہہ دی تاں دسو کہ دیسی بولیاں کبڑیاں سن، اوہناں دے بولن والے کوئن سن اتے اوہ اوڑک گمیاں کتھے؟ نالے ایہہ کیہ گل ہوئی کہ تسیں ویدی تے سنسکرت دی گل کرن ویلے دیسی بولیاں دا ناں تیک نہیں لیندے پر جدوں پراکرتاں تے اپ بھرنشاں دے کھوبھیاں وچ بھسدے ہوتاں اوڈوں دیسی بولیاں دا ناں رت کے اپنا پٹڑا پلھن وچوں کڈھن دا واہ لاوندے ہو۔ کیہ ویدی تے سنسکرت ویلے ایہہ موجود نہیں سن؟ والیک دی رامسٹن (سنڈر کاٹھ، سرگ 30، شلوک 17-19) دیکھو۔ اوس وچ کیوں دیسی بولی دی دس پائی گئی ہے۔ لکھیا ہے کہ جدوں ہنومان سیتا کول جاوٹن لگدا ہے تاں سوچدا ہے کہ جے میں سنسکرت وچ گل کیتی تاں سیتا میوں راوٹن سمجھ کے ڈر جاوے گی۔ ایس پاروں مینوں عام بول چال دی بولی ورٹی چاہیدی ہے۔ ایہہ کبڑی بولی سی؟

ایہدے توں اکا ایی انکار نہیں کہ دیسی بولیاں (پنجابی وغیرہ) نے ویدی تے سنسکرت توں لفظ ادھارے لئے ہن پر انج نہیں جیویں بھارتی پنجابی لکھیاں لکھتاں وچ ہنن واڑدے پئے ہن۔ کیہ کدے سوچیا ہے کہ کل نوں تہاڑی بولی دا لکھتی روپ دیکھ کے آوٹن والیاں سمجھیاں نے جے ایہہ آکھیا کہ 20 ویں صدی دے چھیکولے ادھ دی بول چال دی پنجابی وی ایہو ای سی تاں کیہ ایہہ ٹھیک ہوسی؟ پر ایہہ اکتا کیہ جاوے کہ تسیں ایہی مصنوعی بولی دا بھانڈا آپے چورا ہے وچ بھن دیندے ہو جیویں کہ ڈاکٹر ہرچمن سنگھ نے ماہنامہ ”آئی فروری“ وچ اک وار آپوں لکھیا سی کہ میرے مونہہ زبانی ٹیکر سن کے اکثر لوک مینوں آکھدے ہن کہ تسیں تاں چنگی بھلی پنجابی جاندے ہو پر مضمون وغیرہ لکھن لکیاں تہانوں کیہ ہو جاندا ہے کہ تہاڑی لکھتی بولی اکی سا؟ ے۔ یے نہیں پندی۔

اوہناں ایس رسالے وچ فخر زمان دے ناول ”ست گواچے لوک“ اتے تبصرہ ایہہ دسن لئی لکھیا سی کہ اوہناں نوں ”اصلی“ پنجابی بولٹی ای نہیں، لکھتی وی آوندی ہے۔ اوہناں دے ایس مضمون دا اوہناں ویاں ڈوجیاں لکھتاں نال نا کر کے بتارا کیتا جاسکدا ہے۔ گل ڈوراڈی کر گئی۔ ایس دیسی بولیاں دی گل پئے کر دے ساں۔ ویدی وچ ”اکشن“ تے سنسکرت وچ ”بلی ورد“ ہے۔ جے سن دی لئی کہ لفظ ”بلد“ جاں ”بولد“ سنسکرت ”بلی ورد“ نوں تہتھو ہے تاں ساں ایہہ دسیا جاوے کہ ایہناں ای معنیوں وچ ورتے جاوٹن والے لفظ ”ڈھگا“ تے ”داند“ کتھوں آئے ہن؟ انج ای کیہ ہور لفظ دیکھو۔

پنجابی	سنسکرت	پنجابی	سنسکرت
پنجابی	سنسکرت	پنجابی	سنسکرت
اکھی (اکھ)	اکھاں	اکھی (اکھ)	اکھاں
ارک	کوپٹی	ارک	کوپٹی
پہٹھہ (چٹھہ)	کنڈ	پہٹھہ (چٹھہ)	کنڈ
جیہوا (جیہہ)	توتو	جیہوا (جیہہ)	توتو
پوب (پیون)	ڈمھن	پوب (پیون)	ڈمھن
کپس (کپاہ)	پد (پیر)	کپس (کپاہ)	پد (پیر)
کیش (کیس)	پنے، بودا، پوٹا، جتھے پونے	کیش (کیس)	پنے، بودا، پوٹا، جتھے پونے
گھونک (گھوڑا)	ٹو، ٹیر	گھونک (گھوڑا)	ٹو، ٹیر

ایسے گل دا اک ہور وی کچھ ہے، جس دل دھیان سنت سنگھ سیکھوں نے دوایا ہے۔ اوہ لکھدے ہن ”ایہہ من یوگ ہے کہ دراوڑ تے آسٹریک بولیاں دا پر بھاو (اثر) آریہ بولی اتے مدھ قدیم توں ہوندا آیا ہووے گا، پر کیوں جو ویدی جاں سنسکرت دے پنڈت ایس نوں دیو بھاشا (دیوتیاں دی بولی) مندے سن، اوہناں نے اپنھے دیا کرناں، کوشاں

ساڈے کول ہے نہیں سن، پر کئی ایسے وی ہن کہ دیسی لفظاں دے ہونداں وی ایسں ڈوجیاں بولیاں توں نے لے ہن۔ ”ہمیر“ تے ”میش“ ”تعویذ“ ویاں مثالاں ایسں آتے دے آتے ہاں۔ انج ای قاری لفظ ”ہندوانہ“ توں سارا جہان ”ہدوانا“ آکھدا ہے پر ایہدی تھاں ورتن لئی ساڈے کول ”میرا“ پہلاں ای موجود ہے۔ انج ای ”نام“ توں ”نیم“ بنا لیا گیا ہے پر ”ویلا“ ساڈے کول پہلاں ای ہے۔ کئی ہور وی مثالاں ویتیاں جا سکدیاں ہن۔

آتے دتی ساری بحث توں ایسں بڑا ایہہ کدھدے ہاں کہ بولیاں وچالے آپو وچ دان پردان ہوندا رہندا ہے۔ ایسں توں سنسکرت جاں عربی تاں کیہ، دنیا وی کوئی بولی نہیں بچئی ہوئی۔ ڈوجا ایہہ کہ سنسکرت پنجابی وچالے لفظاں دی جو سا نچھ لکھدی ہے، اوں توں سنسکرت دے کھاتے پاوٹا غیر سانسٹی تے لسانیات دے نئے پر نئے اصول توں ناوا لھی دی ویل ہے۔

نال ای ایہہ وی گل ہے کہ ویدی تے سنسکرت ویلے دیسی بولیاں موجود سن۔ ایہناں وی موجودگی ای ایہہ ثابت کردی ہے کہ ویدی تے سنسکرت سماں پا کے پراکرتاں اپ بھرنشاں تے اجوکیاں بولیاں نہیں بنیاں سکوں اوہو ”دیسی بولیاں“ اج پنجابی، سندھی، بنگالی وغیرہ اکھولیاں ہن۔

صرف گمروں ایسں نحو (Syntax) دی گل چھوندے ہاں۔

اوہ سارے عالم جو اجوکیاں بولیاں توں ہند آریائی قریاں آکھدے ہن، ایہہ مندے ہن کہ پنجابی (سنے ساریاں بولیاں دے) دا نحوی تانا بانا سنسکرت توں آڈرا ہے۔ ایسں کجھ مثالاں دیندے ہاں۔

1- سنسکرت وچ لفظاں دے اگانہہ پچھانہ ہونن نال معنی نہیں بدلے اتے نہ ای
... فترہ نحوی طور تے غلط ہوندا ہے۔ مثلاً रामः लक्ष्मण उवाच (رام نے)

لکشمں (توں) ماریا) وچ تن لفظ ورتے گئے ہن۔ ایہناں لفظاں توں چھ طرح اگے پچھے کر کے لکھیا جاسکدا ہے۔ پر ایہدے باوجود ایہدے معنی اوہو ای رہندے ہن۔ پنجابی وچ انج نہیں۔ جے ایسں لفظاں توں اگانہہ پچھانہہ کراں گے جاں تاں معنیاں وچ فرق پئے جاوے گا۔ جاں پھیر نحوی طور تے فقرہ غلط ہو جاوے گا۔ جے ایسں پنجابی وچ ایہہ لکھیے، ”لکشمں نے رام توں ماریا“ تاں مفہوم بدل گیا۔ جے لکھیے ”ماریا رام نے لکشمں توں“ تاں ایہہ ترتیب پنجابی دی نحوی بٹڑ دے خلاف ہے۔

2- آتے اسماں ایہہ وی دیکھیا ہے کہ فقرے وچ ”نے“، ”توں“ نہیں ورتے گئے۔ ایہہ وی سنسکرت دی خصوصیت ہے، جو پنجابی وچ غائب ہے۔ مثلاً سنسکرت فقرہ ”ستھر بھگتی یوگ سلھہہ“ ایسں فقرے وچ ”فعل“ کوئی نہیں۔ ایہدے باوجود ایہہ اہٹی تھاں ایسے مکمل معنی دیندا ہے۔ اتھے وی سارے حرف ربط چھڈ دتے گئے ہن۔ بان (ہرش پرتھم) تے سہندھو (دائوڈاتا) نے تاں کمال کر چھڈیا ہے۔ اوہناں دا اک فقرہ کھیاں کھیاں صٹیاں اتے مھیلیا ہوندا ہے۔ اوہ ”فعل“ نہیں ورتدے اتے فقرہ تے مکمل ہوندا ہے، جدوں فعل ورتیا جاندا ہے۔

3- آتکلیاں گلاں توں سدھ ہوندا ہے کہ دونوں بولیاں وچ مذھلا فرق ایہہ ہے کہ سنسکرت ترکیبی (Synthetical) اتے پنجابی تھیلی (Analytical) بولی ہے۔

4- جنس: سنسکرت وچ تن جنساں جیویں مذکر، مونث تے بے جنس (Neuter)

ہن۔ اکو معنیاں والے لفظ دکھ دکھ جنساں دے ہو سکدے ہن۔ مثلاً دار

(दार) بھاریا (भावा) تے کتر (कलत्र) دے معنی ”دوبیتی“ ہن۔ پنجابی گرامر

دے مطابق ایہہ تریوے لفظ مونث ہن پر سنسکرت وچ ایوں نہیں۔ اتھے پہا

لفظ مذکر، ڈوجا مونث تے تيجا Neuter ہے۔ ڈوجی گل ایہہ کہ پنجابی وچ صرف دو جنساں ہن۔

5- تعداد: سنکرت وچ عربی وانگوں تین عدد ہن۔ 1- واحد، 2- جمع، 3- شذیہ (dual) پر پنجابی وچ صرف دو ای ہن۔

6- سنکرت وچ مذکر جاں مونث پاروں غیر مصدری فعل (finite verb) نہیں بدلے۔ سنکرت وچ गच्छति (گنچتہ) یا गच्छति (گنچتہ) (گڑی جاندی ہے) وچ شذیہ تے گڑی دونوں لئی "گنچتہ" لفظ ورتیا گیا ہے۔ جدکہ پنجابی وچ فعل دی حالت مذکر تے مونث دونوں لئی وکھری وکھری لہدی ہے۔

7- سنکرت وچ اندرلی تے باہرلی سندھی دے اصول ہن۔ ایہدے مطابق جدوں دو موصو تے اگڑ چھو آجاؤں تاں اوہتاں وچ تبدیلی آجاندی ہے۔ مثلاً اندرلی سندھی دی مثال ایہہ ہے نے ان अन्ने+जे+जदों तल्लै जासं तां ایہہ لفظ नेअन्ने نہیں سکوں نہیں नेचन لفظ بٹے گا۔ انج ای باہرلی سندھی دے مطابق تے-اپنی अपि+जे+जदों तल्लै जासं तां नेचपि त्छी دیکھی۔ پنجابی وچ سندھی دا اصول ای کوئی نہیں۔ ودیرے جان کاری لئی دیکھو: آر جی پھنڈار کر دی کتاب "فرسٹ بک آف سنکرت، بمبئی 1930ء صفحے 147-152۔

8- سنکرت تے پنجابی دے ربط دے حرف وکھو کھرے ہن۔

ए	इ	आत्	आय	स्य	एन	अ
سنکرت:	اے	آ	آی	سے	این	ا
پنجابی:	اے	توں	لئی	دا	تے	نوں

ڈوجی گل ایہہ ہے کہ ایہہ پنجابی وانگ وکھرے نہیں ورتیندے سکوں سنکرت

وچ پچھیر دے طور تے لفظاں دے نال جوے ہوندے ہن۔

انج ای وکھریوں دیاں چوکھیاں ساریاں مثالوں ہور وی دیتاں جاسکدیاں ہن پر اوہ پڑھے لکھے لوکاں لئی چھڈ دیتاں گھیاں ہن۔ کوئی وی سنکرت دا ویاکرن موہرے دھر کے دونوں بولیاں دے آپ وچ دے وکھریوں دا نکھیرا کہتا جاسکدا ہے۔

پرانے نظریے دے کجھ حامیاں نے ایہہ ثابت کرن لئی وڈا بل لایا ہے کہ پنجابی دے زمانہ حال، ماضی تے مستقبل سنکرت دی دسٹن ہن۔ آڈ ایہناں ول وی رتاگو دھیان مار لینے۔

(1) زمانہ حال: شیاں دیو پراشر (16) تے ڈوجے لکھیار دسدے ہن کہ زمانہ حال دے صیغیاں تے گردان اُتے سنکرت دا "تھوڑا چہا" اثر ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پنجابی دے زمانہ حال دے صرف امدادی فعل سنکرت دے ہن۔ پنجابی گردان ایوں ہے:

جمع	واحد	
ہن (نیں)	ہے (اے)	غائب
ہو (او)	ہیں (ایں)	حاضر
ہاں (آں)	ہاں (آں)	شکلم

اوہ آکھدے ہن کہ ایہہ امدادی فعل "آس" (آسٹ) توں وجود وچ آئے ہن۔ اگوں سنکرت دی مثال ایوں دیندے ہن۔

सत्ति	(सत्ति)	अस्ति	(अस्ति)	غائب
स्य	(स्य)	असि	(असि)	حاضر
स्मः	(स्मः)	अस्मि	(अस्मि)	شکلم

اوہ آکھدے ہن کہ سنکرت دے अस्ति (अस्ति) وغیرہ توں اُسرے روپ پنجابی

وچ "ہے" وغیرہ ہن۔

اتھے دیکھن والی گل ایہہ ہے کہ زمانہ حال دے فعلوں ویاں گرداناں بارے تاں آپوں مندے ہن کہ دونوں وچالے کوئی سانجھ نہیں لھدی۔ دھوئی ایہہ کہتا جاندا ہے کہ امدادی فعلوں دی گردان اُتے "تھوڑا جیہا" اثر ہے۔ دونوں بولیاں دیاں گرداناں اسان لکھ دیتاں ہن۔ واچن بارے آپے تارا کر سکدے ہن کہ دونوں وچالے آئی کوئی سانجھ نہیں۔

(ب) زمانہ ماضی: شیاں دیو پراشرنے ایہدے بارے تاں مڈھ وچ ای من لیا ہے کہ "سنکرت دے زمانہ ماضی دیاں رُوپاں دا پنجابی تے نہ ہوئے ورگا اثر ہے پر سوادلی گل ایہہ ہے کہ ایہہ گل منن دے باوجود ڈیڑھ صفحہ لکھ چھڈیا ہے۔

(ج) زمانہ مستقبل: شیاں دیو پراشرنے ایہدے بارے لکھیا ہے کہ پنجابی وچ ایہدے دو امدادی فعل ورتیندے ہن۔ پہلے تال گردان ایوں ہے۔

	واحد	جمع
غائب	سی	سن
حاضر	سین	سو
شکتم	ساں	سوں

ایہہ سنکرت وچ ایوں ہن۔

	واحد	جمع		
غائب	س्यति	(سینتی)	س्यन्ति	(سینتی)
حاضر	س्यति	(سینتی)	स्यथ	(سیتھ)
شکتم	स्यमि	(سیمی)	स्यामः	(سیامہ)

پراشرنے سنکرت توں مثال ایوں دتی ہے۔ چالھیتی - चालह्यति (چالسی)

चालह्यति = چالھیتی (چالسن) وغیرہ۔ اتھے دی آپے ای تارا ہو جاندا ہے کہ سنکرت تے پنجابی دا آپو وچ کوئی سانگا نہیں۔

انج ای "ما" ورتیندے زمانہ مستقبل ویاں مثالاں دے کے ثابت کرن دا عمل لایا کہ ایہہ پنجابی صغیاں دے نیڑے ہن۔ پر گل کے طرح بٹی نہیں۔

باقی دیاں نحوی بھجراں نوں تاں ایہہ سارے آپے ای مندے ہن کہ اوہناں دا پنجابی تال زور دادی تعلق نہیں۔

مگدی گل ایہہ ہے کہ پنجابی نوں ہند آریائی ٹبر دی بولی ثابت کرن لئی ایہناں سارے عالماں کول اکو اک ای سوما ہے اتے اوہ ہے کہ گجھ لفظاں دی سانجھ۔ بس ہور کجھ نہیں۔ لسانیات دے عالم ایس سانجھ نوں کدے دی اہمیت نہیں دیندے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ہزاراں ورھیاں توں بولیاں وچالے لفظاں دا دان پردان ہوندا ٹریا آرہیا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ "ہیکسے کیہ دتا اتے کیہ لیا" بارے، ہزاراں ورھیاں دی وٹھ مگروں زرتا کرنا کھرا اوکھا ای نہیں، نامکن وی ہے۔ ایسے گل نوں اک ہور طرح وی آکھ سکدے ہاں۔ ڈوجیاں بولیاں توں گجھ لفظ پنجابی وچ تاں ساڈے سامنے داخل ہوئے ہن جیویں.....

عربی: اللہ، حمد، شریک، رزق، خلق، حکم، صفت، رضا، طلب، محتاج، معلوم، قیمت، قیامت، لائق، لفظ، خاص، معاملہ وغیرہ۔

فارسی: سیاہ، گمان، ذم، درد، دانا، دور، دوست، پیالہ، بہانہ، بے پرواہ، راہ، رنگ، خاک، گناہ، چاکری، بازی وغیرہ۔

انگریزی: سکول، سٹیشن، فارم، سنتری، ڈاکٹر، یونیورسٹی، لائسن، بوٹ، پستول، بوتل، بکٹ، بلب، سینما، فلم، پنسل، ریڈیو، ٹیلیویژن وغیرہ۔

پر سوال ایہہ ہے کہ تھلے وٹے لفظ پنجابی لفظالی وچ کدوں آئے تے کیوں شامل ہوئے۔

مُنڈا: ڈھیم، ڈھیلا، ڈھنڈھ، ڈھوڑ، گورا، ناز، ایرکھا، برچھا، ڈھال، بھنڈار، گھائی، پھانگ، آرا، ڈانگ، سونا، ڈنڈا، بڈ، رچھ، سبزی (نسل)، جٹی، چنگیر، ڈالا، ہانڈی، چانی، بد، نپ، مڈی، کنڈ وغیرہ۔

دراوڑی: مچل، نیلا، شام، چینی، ذلا، دل، موتی، کتن، پٹن، کوہن، آئی، ٹون، دل (دلن، گھیرن) سن، گھڈ، گھر، چھتال، پگڑی، کالا، پٹ، سو (کوون)، سُر، سُو (سوگزن) وغیرہ۔

جیویں اسان مڈھ وچ گل کیتی ہے۔ ایہہ دھرتی کروڑاں درھیاں توں آباد ہے۔ دکھ دکھ ویلیاں وچ اتھے دکھ دکھ نسی گروہ جیویں نگرینو، آسزک، دراوڑ، منگول، آریہ، شک (ستھین) کشان، ہون، چینی، ترک، عرب، پھان، ایرانی، انگریز تے ہوو خیرے کبڑے کبڑے لوک آوندے رہے ہن۔ ایہہ نسی گروہ تے توہاں پنجاب وچ آوندیاں رہیاں تے اتھوں دی مقامی دوس وچ گھل مل کے سدیاں رہیاں سن۔ ایہہ لوک لپٹے تال لپٹیاں بولیاں لیادندے سن۔ ایہناں وچوں ویدی، فارسی تے انگریزی اتھے لکھتاں دیاں بولیاں دا ذریعہ دی بنیاں۔ باقی دیاں بولیاں دی لفظی دا اج اکا ای پتہ نہیں گدا کہ اوہناں دی لفظی کبڑے ویلے ملکوے جیہے پنجابی بولی دا آنکھرواں انگ بن گئی۔

فارسی دیاں ڈکھتیاں چک کے دیکھ لوو۔ اوہناں وچ چوکھے سارے لفظ ایہی لہندے ہن، جیہناں دے ڈے ہوئے روپاں (تدجیو) دے باوجود ایہیں اوہناں دا اصلا پچھان لیندے ہاں کہ اوہ مقامی بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوداں ایٹی کتاب (۱۶) وچ ایہی کئی لفظاں دی دس پائی ہے۔ ایہناں فارسی ڈکھتیاں وچ ڈبھ ٹوں دا ایہہ جھٹ ٹوں جھین، چام چوک نون چرک، تارا میرا ٹوں ترہ مرہ، بوکر ٹوں بوکر، چوٹا ٹوں چوہ وغیرہ لکھیا ہو یا لہندا ہے۔ ایہیں ایہناں لفظاں ٹوں ایہیں پاروں سٹانٹ سکے ہاں

کیوں جو ایہہ اے گل دی گل ہے۔ ایہہ اوووں دی گل ہے جدوں ایہیں لپٹیاں بولیاں بارے نچیت ہو سکے ساں اتے ڈکھتیاں لکھن والیاں نے دی اوہناں بارے ”ہندی الاصل“ ہون دی دس پائی سی۔ ویدی وچوں دسی لفظی لکھتی و دھیری اوگی چا پدی ہے کیوں جو اوووں ڈکھتیاں لکھن دا رواج ای نہیں سی۔ جے ”زرت“ وغیرہ لکھیاں دی گھنیں اتے اوہناں وچ پگڑیوں (Etymology) دی گل دی دی گئی تال اج ساڈے پلے گھج نہیں پنیدا۔ ایہیں گل ٹوں و دھیرے لکھن لئی میں مثال دیندا ہاں۔ یاسک نے ”زرت“ وچ لکھیا ہے: خُوڑ گتی کرما کبھیو پتو اہو بھاشتے یعنی لفظ ”خُوئی“ فعل دے طور تے کبوجاں دی بولی وچ ”جاون“ دے معنیوں وچ ورتیا جاندا ہے۔ ہن اج تاہیں ایہہ ای زرتا نہیں ہو سکیا کہ کبوج کوئن سن۔ تفصیل لئی دیکھو ایچ ڈبلیو نیلی دا مضمون ”Ancient Kamboja“ (۱۸)۔

ڈاکٹر سنتی کار چٹرجی (۱۸/۸) آکھدا ہے کہ آریہ جدوں اتھے آئے تال پنجاب توں لے کے بنگال تاہیں مڈھا تے دراوڑ قبیلیاں دی دوس سی۔ ایہیں دوسوں دے پتہ ہونڈی دے باوجود اج ایہیں پکا تھسا ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ مڈھا تے دراوڑاں نے ساٹوں کیہ دتے کہ لیا سی۔ آریاں دے آون مگروں ایہناں وچوں گھج لوک اتھوں ٹر گئے تے اگانہہ جا کے آباد ہو گئے۔ گھج اتھے ای دسدے رہے۔ ویدی وچ ایہناں دے کبڑے کبڑے لفظ زل گئے، اج ایہہ تارا کرنا اوکھا ای نہیں، نامکن دی ہے۔ سنتی کار چٹرجی نے گھج لفظاں دا کھوج لایا ہے۔ ایہہ اوہ لفظ ہن، جوخت سم روپ وچ اج دی دراوڑی بولیاں وچ ورتیندے ہن پر اوہناں لفظاں دا کیوں کھرا نیچا جاسی، جیہناں دا روپ آریاں دے اپٹے اچارن، لپٹیاں، نیچیاں وچ ڈھالن جاں پھیر مخصوص تحریری اصولاں پاروں اکا ای وٹ گیا ہے۔

جتوں تاہیں سنسکرت تے پراکرتاں دا تعلق ہے، ایہہ بول چال دیاں نہیں

سکوں ادبی بولیاں دی حیثیت وچ ساڈے تائیں لہڑیاں ہن۔ ادبی بولیاں نیجیاں گھٹ، مصنوعی تے بناوٹی دوجیرے ہونداں ہن۔ ایس پاروں اوہناں بارے ایہہ کھوج لاوفا کہ اوہ کیہڑے علاقے دیاں سن اتے اوہناں وچ کیہ کیہ گجھ کدھروں کدھروں آکے شامل ہویا، وڈا اوکھلا ہے۔ ایہہ نکھیڑا تاں ہور وی اوکھا ہے کہ لفظی دی سانجھ کیدے کھاتے وچ پائی جاوے تے کیوں پائی جاوے۔ پرانے پنڈت گجھ یورپی لکھیار تے اجوکے بھارتی لکھیار سنسکرت دے کھاتے ای پائی جاندے ہن۔ اک وے دان والی گل نہ بچدی ہے، نہ صحیح ہے۔ پر کیوں جو مڈھوں ٹری آرہی لیہہ اتے پیر دھرٹے اوہ اپٹا ایمان کھدے ہن، ایس پاروں اوہ پیر تے ٹھیکے کھاندے ہن۔ ذنی چندر (19) شور سینی اپ بھرتس نوں، ڈاکٹر موہن سنگھ (20) آبھیری نوں، ڈاکٹر گوپال سنگھ وردی (21) تے ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی (22) شور سینی پراکرت نوں، ڈاکٹر ودیا بھاسکر آرن (23) پیشاپی نوں اتے ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (24) کیکیہ اپ بھرتس نوں پنجابی دانول مندے ہن۔ چھیکولا لکھیار (25) اک ہورتھاں پنجابی نوں سدھی ویدی توں بھٹی دی آکھدا ہے۔ سوادلی گل ایہہ ہے کہ ایہناں دے ایس فیصلے دی بنیاد دو چار اوہ سانجھے تہ ہوندے ہن، جو لکھن والے نوں سکوں نہ سکوں، کسے نہ کسے شکل وچ لکھ ای پیندے ہن۔ ایہناں نوں دیکھدیاں میں تاں ایہہ سوچ رہیاں ساں کہ کیوں نہ میں اعلان کر دیاں کہ پنجابی دانول جاں سوما چینی بولی (16) ہے کیوں جو ایہناں دو تاں وچالے مینوں دی گجھ سانجھ لکھی ہے جیویں:

(ا) پنجابی تے چینی دا Tonal System اک ڈوچے نال رلدہ ہے۔

(ب) اک چینی، پنجابی لفظ، ”ڈھڈ“ وڈے سوکھے ڈھنک نال اچار سکدا ہے

چد کہ ہور کوئی وی نسلی جاں لسانی گروہ ایس لفظ نوں پنجابیاں وانگوں نہیں بول سکدا۔

(ج) پنجابی لفظ ”دا“ ایہناں ای معنیوں وچ چینی وچ دی درتیندا ہے جیویں

”تھا دا چیا“ (اوس دا گھر) ”خانہ داما“ (خان دا گھوڑا)۔

(د) پنجابی تے چینی وچ تکرار لفظی دی درتوں ہوندا ہے جیویں ماں ماں (ہولی ہولی) تھین تھین (روز روز) وغیرہ۔

(ر) پنجابی تے چینی وچ ”ن“ تے ”ز“ دیاں واجاں موجود ہن۔ ”ز“ دی واج نہ ویدی وچ سی اتے نہ ای سنسکرت وچ ہے۔

(س) ڈیجیٹل لفظی دونوں بولیاں وچ سانجھی ہے جیویں:

پنجابی:	چھینہ	چاچی	بیلا (ڈوجا)	بلا	تھوڑا	ماں/اما	سکو (کو)
چینی:	شی	تائی	بیلا	ہاؤلا	تی از	ما	سکوسو

ایہدے توں دکھ ضرفی تے نحوی قاعدیاں وچ دی پنجابی تے چینی وچالے گجھ سانجھ لکھی ہے۔ کیہ ایہناں ساریاں سانجھاں توں ایہہ سٹا کڈھ لئیے کہ چینی بولی پنجابی دی اک شاخ ہے۔ جاں پنجابی دانول چینی بولی ہے؟ گل اوہو ای ٹھیک ہے، جو اسان پہلے آکھی ہے۔ اوہ ایہہ کہ پنجابی نہ تاں منڈا تے دراوڑی نبر دی ہے اتے نہ ای ہند آریائی نبر نال تعلق رکھدی ہے۔ ایہہ ادووں دی موجودی، جدوں منڈا تے دراوڑی بولن والے اتھے آئے۔ ایہہ ادووں دی موجودی، جدوں ویدی بولن تے سنسکرت لکھن والے اتھے آئے۔ ایہہ ادووں دی موجودی، جدوں شک، پہلوی، یونانی بولن والے اتھے آئے۔ ایہہ ادووں دی موجودی، جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اردو بولن والے اتھے آئے۔ سمجھناں نال ایہدے ولوں دان پردان ہویا ہے۔ ساریاں بولیاں دا ایہو دہار ہے۔ لفظی دیاں گجھ سانجھاں پاروں ایس نوں کسے لسانی نبر نال جوڑنا اکا ای غلط ہے، بے تھہوا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. George Grierson, op. cit., (Vol. I), Page-127.
2. S.K. Chatterji, "The Origin & Development of Bengali Language. Page-30.
3. V.G. Tagare, op. cit., Page 5-7.
4. H.T. Colebrooke, op. cit., Page-25.
5. T. Burrow, op. cit., Page 56 & 375.

6- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 214

7- ڈاکٹر عبدالمکریم سندھیو، "تحقیقات لغات سنسکرتی" سنسکرتی ادبی بورڈ، جانشورہ، 1980ء، صفحہ 137

7A- سنت سنگھ سنگھوں، اوہو ای، صفحہ 171

8- پریولا تے دوسے (بحوالہ: سنسکرتی بولی یونین بنیاد، ڈاکٹر غلام علی الانا، زیب ادبی مرکز، حیدرآباد، 1974ء، صفحہ 38)

8/A. D.R. Bhandarkar op. cit., Pages-8-9.

9. Burrow, op. cit., ch.8.

10- پروفیسر شیام دیو پراشر، اوہو ای، (گورنمنٹی)

11- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 202 تے 214 (گورنمنٹی)

12- ڈاکٹر گوندتہ تھو را جگورو، اوہو ای۔ ہور دیکھو: "اپ بھرنش اتے پنجابی" ماہنامہ "پنجابی دنیا" پٹیالہ (بھاشا تک) مارچ اپریل 1965ء، صفحہ 176۔ (گورنمنٹی)

13- سنت سنگھ سنگھوں، اوہو ای، صفحہ 171 (گورنمنٹی)

14- ڈاکٹر اجاگر سنگھ "پرکھ" شمارہ 11، 1970ء۔ (مضمون: "گورد تاکہ جی دی بھاشا") (گورنمنٹی)

15- ڈاکٹر شیر سنگھ دل، "پرکھ" شمارہ 10، 1970ء۔ (مضمون: "گورد امر داس جی دی بولی") (گورنمنٹی)

16- پروفیسر شیام دیو پراشر، اوہو ای۔ (گورنمنٹی)

17- ڈاکٹر محمد باقر "اردوئے قدیم" مجلس ترقی ادب، لاہور، 1972ء، صفحہ 3-23۔

18. Iran & Islam (Ed. C.E. Bosworth), Edimburg. 1971. Page-65.

18/A. Dr. S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942.

19- پروفیسر ذنی چندر، اوہو ای، صفحہ 65 (گورنمنٹی)

20. Dr. Mohan Singh, "An Introduction to Punjabi Literature", 1951, Page-237.

21- ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی، "پنجابی ساہت دا اتہاس" لاہور، 1925ء، صفحہ 26 (گورنمنٹی)

22- ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی "پنجابی ساہت دا اتہاس" لدھیانہ، 1955ء، صفحہ 17 (گورنمنٹی)

23- ڈاکٹر دویا بھاسکر ازن "پنجابی بھاشا دا اتہاس" لدھیانہ، صفحہ 252-256 (گورنمنٹی)

24- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ "پنجابی بولی دا بنکاس تے وکاس" لدھیانہ، 1971ء، صفحہ 255 (گورنمنٹی)

25- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ "پنجابی بولی دا پچھوکر" صفحہ 181

26- خاطر غزنوی، اورینٹل کالج سینٹرین، لاہور، 1974ء، (مضمون: "پنجابی اور برصغیر کی پاکستان و ہند کی زبانوں میں مماثلت")

پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی

(روزنامہ "امروز" لاہور میں 27 ستمبر 1959ء کو شائع ہوا)۔

ماہرین لسانیات نے دنیا کی زبانوں کو نو خاندانوں میں تقسیم کیا ہے۔ ان میں انڈو یورپین سب سے بڑا خاندان ہے جس میں یورپ اور ایشیا کی مشہور زبانیں مثلاً سنسکرت، لاطینی، فارسی، انگریزی، جرمن وغیرہ شامل ہیں۔ پنجابی زبان کو انڈو یورپین خاندان کی ہند آریائی زبان کہا جاتا ہے۔ اس مضمون میں ہم یہ جائزہ لیں گے کہ آیا پنجابی زبان خالص ہند آریائی شاخ سے تعلق رکھتی ہے یا اس میں دوسرے خاندانوں کے اجزا بھی ملتے ہیں۔

جب تک کسی ملک کی تاریخ پیش نظر نہ ہو، یہ جائزہ لینا محال ہے۔ رگ وید کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آریاؤں کی آمد سے قبل سپت سندھو (مغربی پاکستان) میں کچھ اور قومیں آباد تھیں، جن کے لئے ویدوں میں دیسو، امر، نساہ، پشاج اور راکھشش وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ یہ بھی ہمیں بتایا گیا ہے کہ وہ عجیب زبان بولتے تھے۔ ان کے رسم و رواج آریوں سے قطعاً مختلف تھے۔ وہ قربانی نہیں دیتے تھے اور نہ دیوتاؤں کی پرستش ہی کرتے تھے۔ گزشتہ چالیس پچاس برس میں ہڑپہ، موہنجودڑو، کوٹ ڈیجی،

میں جو کھدائیاں ہوئی ہیں، ان میں سے بھی اس نظریہ کو تقویت ملی ہے کہ آریاؤں کی آمد سے پیشتر یہاں کچھ اور قومیں آباد تھیں۔ یہ دوسری بات ہے کہ آریاؤں کی برتری ظاہر کرنے والے کچھ عالم ان دینیوں کو بھی آریائی تہذیب کے نمونے ثابت کرنے کے طلبکار ہوں لیکن اکثر اصحاب کا خیال ہے کہ اس تہذیب کے بانی دراوریا ان کے پیشرو تھے۔ بہر حال یہ محض قیاس آرائی ہے۔ چار پانچ ہزار سال کی قدیم تہذیب کے متعلق بیک جنبش قلم فیصلہ نہیں کیا جا سکتا۔ ڈاکٹر راجا کومد مکر جی اپنی کتاب (HINDU CIVILIZATION) میں اس مسئلہ پر خیال آرائی کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ اس علاقہ سے دستیاب ہونے والی کھوپڑیوں کا مطالعہ بے حد ضروری ہے۔ ہندوپاک برصغیر میں موہنجودڑو (سندھ) ہڑپہ (پنجاب) گل (بلوچستان) بیانہ (آگرہ) تینولی (جنوبی ہندوستان) وغیرہ مقامات سے متعدد کھوپڑیاں ملی ہیں۔ سیتارام کوبلی کے بیان کے مطابق موہنجودڑو سے پندرہ کھوپڑیاں ملی ہیں، جو چار مختلف اقسام ظاہر کرتی ہیں۔ پہلی قسم میں ایسی کھوپڑیاں ہیں، جو عراق عرب کی دریافت شدہ کھوپڑیوں سے مشابہت رکھتی ہیں۔ اس کے علاوہ تینولی (جنوبی ہندوستان) میں پائی جانے والی کھوپڑیوں اور لنکا کے ویداہا لوگوں کی کھوپڑیوں کے ساتھ بھی کسی حد تک ملتی جلتی ہیں۔ دوسری قسم میں چھ کھوپڑیاں ہیں۔ یہ بھی پہلی قسم کی مانند ہیں لیکن ان میں پہلی قسم کی نسبت دماغی تختی کم معلوم ہوتی ہیں۔ یہ ان سے بہت مشابہت رکھتی ہیں۔

تاہم ڈاکٹر مکر جی نے ان کھوپڑیوں کے مطالعہ سے یہ نتیجہ اخذ کیا ہے کہ ہمارے ملک میں سب سے پہلے حبشی (نیکریو) نسل کے لوگ وارد ہوئے تھے۔ ان ہی لوگوں نے یہاں کمان ایجاد کی تھی۔ ان کے بعد پروٹو آسٹریلایڈ نسل کے لوگ آئے۔ آج سے نصف صدی پیشتر یہ نظریہ عام تھا کہ یہ لوگ آسٹریلیا سے ہندوستان میں آئے تھے یا جرمن سکارلڈٹ کے قول کے مطابق نیوگنی سے آئے تھے لیکن جدید تحقیقات کی رو سے یہ نسل فلسطین

کے قرب و جوار سے چلی تھی۔ اس نسل کے لوگ پنجاب سے لے کر نیوزی لینڈ اور ٹانگا سے ایسٹراکلیڈ تک پھیلے ہوئے ہیں۔ کول، بھیل، سنہال وغیرہ تو میں اسی نسل سے متعلق ہیں اور منڈا خاندان کی زبانیں بولتے ہیں۔ ان کے بعد شمال مغربی راستوں کے ذریعہ دراوڑ نسل کے لوگ برصغیر ہندو پاک میں وارد ہوئے اور اپنے ہمراہ عراق و عرب اور ایشیائے کوچک وغیرہ علاقوں کا تہذیب و تمدن لائے۔ سکلیٹر وغیرہ عاملوں نے یہ بھی نظریہ پیش کیا ہے کہ شمالی مغربی راستوں کی بجائے یہ پہلے جنوبی ہندوستان میں پہنچے تھے اور پھر تمام ہندوستان پر چھا گئے۔ ان کا خیال ہے کہ زمانہ باقبل از تاریخ میں بحیرہ عرب کی جگہ خشکی تھی، جو افریقہ سے ملی ہوئی تھی اور اس علاقہ کا نام ”لیموریا“ تھا۔ لیکن یہ نظریہ اب جھٹلایا جا چکا ہے اور یہی تسلیم کیا جا چکا ہے کہ دراوڑ بلوچستان سے ہونے ہوئے ہندوستان میں آئے تھے کیونکہ بلوچستان کے کچھ علاقوں میں براہوئی نام کی ایک ایسی زبان بولی جاتی ہے جو دراوڑی خاندان سے تعلق رکھتی ہے۔ صرف سر رابرٹ رزلے نے اپنی کتاب ”ہندوستان کے باشندے“ میں توہوئی سی ترمیم کے ساتھ کہ کول، بھیل، اور دراوڑ ایک ہی نسل سے ہیں، ڈاکٹر مکرجی کی تحقیقات پر مساد کیا ہے۔

مندرجہ بالا مختلف نسلوں کی آمد کے زمانے کا تعین نہیں کیا جاسکتا۔ بہر حال آج سے چار ہزار سال پیشتر آریہ یہاں پہنچ چکے تھے۔ اور اگر ہم ”ہندو ہسٹری“ کے مصنف اکشئے کمار مہدار کی بات مان لیں تو آریوں نے 2800 ق م تک مشرقی افغانستان، کشمیر اور پنجاب وغیرہ پر قبضہ کر لیا تھا۔

آریوں کی جنم بھومی کے بارے میں شدید تر اختلافات ہیں۔ ویدوں میں چند ایک علاقوں کے اشارے ملتے ہیں لیکن ان مقامات کو تعین کرنے میں اختلاف ہیں۔ مثلاً رگ وید (5-27-71) میں ”ہری یو پویا“ کا ذکر آیا ہے۔ ایک مصنف نے اسے یورپ قرار دیا ہے لیکن اس کے برعکس سیتا رام کوہلی اسے ہڑپ سے تعبیر کرتے ہیں۔ اسی طرح ”مدھیہ

بھومی“ سے وسط ایشیا اور ”اتر کرو“ سے سائبیریا (روس) معنی لئے گئے ہیں۔ ایک گروہ ایسا ہے جو سنڈے نیویا کے علاقوں کو آریوں کا ٹھکانہ قرار دیتا ہے۔ اس کے برعکس ”رگ ویدک انڈیا“ کے مصنف نے اپنا زور قلم اس پر صرف کر دیا ہے کہ آریہ لوگ ہندوستان کے اصل باشندے تھے اور کہیں باہر سے نہیں آئے تھے۔ سب سے دل گتی بات ڈاکٹر مکرجی نے کی ہے کہ اگر آریہ باہر سے نہ آئے ہوتے تو وہ یہاں کے باشندگان کو داس، راکھشش وغیرہ ناموں سے کیوں پکارتے اور ان پر کڑی تنقید نہ کرتے۔ بہر حال رگ وید کو احاطہ تحریر میں لانے سے پیشتر آریہ لوگ کھ (کابل) سوسو (سوات) کرمو (کرم) کوہتی (گول) سندھو (سندھ) سوس (سولہاں) ورتنا (جہلم) سکنی (پنجاب) پریشی (راوی) وپاش (بیاس) شدری (ستلج) اور گنگا جناکی وادیوں میں قدم جما چکے تھے۔ اگر ہم کوشش کریں تو ویدوں اور پرانوں سے بعد کی تاریخ بھی مرتب کر سکتے ہیں۔ سب سے ..... ہجرت اور ان کے معاصرین کا ذکر ملتا ہے اس کے بعد ہندوستان کی تاریخ خاموش ہو جاتی ہے۔ اس کی شاید وجہ یہ ہے کہ وہ علاقے جو اب مغربی پاکستان کہلاتے ہیں ایرانی سلطنت میں شامل کر لئے گئے تھے۔ ایرانی کتب تو تاریخ کے مطابق ہخامنشی خاندان کے بانی بادشاہ کوروش (558 ق م تا 530 ق م) نے سب سے پہلے ادھر کا رخ کیا اور بہت سے علاقے کو ذریعہ تسلیم کر لیا۔ اس کے بعد دارا (522 ق م تا 486 ق م) نے 517 ق م میں سکائیلا کس نامی ایک یونانی کو دریائے سندھ کی راگنڈر دریافت کرنے کے لئے بھیجا۔ ہمیں یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت سپت سندھو (مغربی پاکستان) دو حصوں میں منقسم تھا۔ اور دریائے سندھ کے مغربی کنارے پشکادوتی اور مشرقی کنارے پر ٹیکسلا نام کی حکومتیں تھیں۔ ایرانیوں کے فوراً بعد یونانی سکندر اعظم (326 ق م) کی سرکردگی میں اس خطے پر چڑھ دوڑتے ہیں اور 100ء تک کسی نہ کسی رنگ میں یہاں مسلط رہتے ہیں۔ اسی زمانہ میں یہاں کے باشندوں نے آرمی، کھروشی اور یونانی رسم الخطوں سے آگاہی حاصل کی۔ یونانیوں

کے بعد شک، پارتھین اور کشان تو میں ادھر کا رخ کرتی ہیں۔ سمرگپت (320ء) نے جب آئیکھیں بند کی ہیں تو تمام غیر ملکی قومیں اپنا اقتدار کھو چکی تھیں۔ اسی خاندان کے بادشاہ سکند گپت کی موت پر ایک دفعہ پھر ایک غیر ملکی قوم ہمارے ملک پر چڑھ آئی اور اس نے ہون سرداروں تورمان اور مہرگل کی سرکردگی میں بعض علاقہ پر قبضہ کر لیا۔

اس مضمون میں اتنی گنجائش نہیں کہ ان تمام حملہ آوروں کا ذکر بالتفصیل کیا جائے جو کیے بعد دیکھے یہاں وارد ہوئے اور اپنے کچھ نشانات چھوڑ گئے۔ لیکن مختصر ذکر کے بغیر چارہ بھی نہیں ہے کیونکہ جب تک ہم یہ یقین نہ کر لیں گے کہ کون اور کس نسل سے تعلق رکھتے والے لوگ یہاں آئے، پنجابی زبان پر ان کے اثرات کی نشان دہی کرنا امر محال ہے۔ اب مسلمانوں کی آمد کا مختصر ذکر کر کے اس زبان کی طرف آؤں گا۔ 720ء میں محمد بن قاسم اپنے لشکر کے ہمراہ سندھ میں وارد ہوا۔ اس کے بعد 830ء میں مسلمانوں نے کامل فتح کیا تو اس جانب سے راستے کھل گئے اور بزرگان دین اسلام کی تبلیغ کے لئے جوق در جوق آنے لگے۔ 1021ء میں محمود غزنوی نے پنجاب فتح کیا۔ 1526ء میں مغل آنے اور متحدہ ہندوستان کے کونے کونے میں اسلام کی روشنی پھیل گئی۔ موجودہ حالات میں حتمی طور پر کچھ نہیں کہا جا سکتا کہ آریوں کی آمد سے قبل ہمارے علاقہ کی کوئی زبان تھی کیونکہ ہڑپہ اور موہن جودڑو سے دریافت شدہ تحریریں ابھی تک نہیں پڑھی جاسکیں۔ لیکن مندرجہ بالا تاریخ کی روشنی میں ہم یہ نظریہ ضرور قائم کر سکتے ہیں کہ جو بھی زبان یہاں بولی جاتی تھی، اس پر علی الترتیب منڈا، دراوڑی، سنسکرت، ستھین، پہلوی، یونانی، عربی، فارسی، پشتو اور انگریزی زبانیں اثر انداز ہوئیں۔ پہلی دو زبانیں بذات خود علیحدہ علیحدہ خاندانوں کی سرچشمہ ہیں۔ ان کی حتمی زبانوں کا ہمارا مطالعہ لینی کے برابر ہے، اس لئے ہم ان میں سے کسی کو بنیاد مان کر بات نہیں کر سکتے۔ ان کے بعد سنسکرت زبان ہے۔ اس پر علمائے لسانیات نے کافی تحقیق کی ہے۔ اس لئے اسی زبان کو پیش نظر رکھ کر پنجابی زبان کے متعلق کوئی واضح بات کی جاسکتی ہے۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چٹرجی نے سنسکرت زبان کو تین ادوار میں تقسیم کیا ہے۔

پہلا دور 1500 ق م تا 400 ق م ہے۔ ان کا خیال ہے کہ اسی دور میں چاروں وید لکھے گئے تھے اور سنسکرت زبان بولنے والے مقامی الفاظ کو اپنا چکے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ ویدوں میں پھل، نیلا، دل (خوبصورت) شام، پوچنا وغیرہ الفاظ ملتے ہیں۔ لطف کی بات یہ ہے کہ یہ تمام الفاظ تھوڑے سے رودہل کے ساتھ دراوڑی خاندانوں کی زبانوں میں بھی ملتے ہیں۔ دوسرا دور 400 ق م تا 1000ء ہے اس دور کی سنسکرت میں غیر آریائی الفاظ کی کثرت سے آمیزش پائی جاتی ہے۔ اسی لئے پائٹی اور درجی وغیرہ کو سنسکرت کی مگر امریں لکھنے کا خیال آیا۔ تیسرے دور میں سنسکرت بالکل نابود ہو گئی۔

مسٹر گروڑے نے انڈین انٹی کواری کے اپریل 1872ء کے شمارہ میں ہندی کے متعلق ایسے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے لکھا ہے کہ مذکورہ بالا سنسکرت کے گراہر نوادیوں نے اس زبان میں غیر سنسکرتی الفاظ کو تین حصوں میں تقسیم کیا تھا۔

مذکورہ یعنی جن کا اشتقاق سنسکرت سے ہو۔ میں چند الفاظ کی مثالیں دے کر واضح کرتا ہوں۔

سنسکرت	اردو	پنجابی	نیپالی	بنگالی	سنسکرت
ایکل	اکھلا	اکلا	اکھلا	ایکل	x
کپس	کپاس	کپاہ	کپاس	کپاس	کپاہ
کانپتے	کانپا	کھینا	کامن	کانپا	کھینا
چم	چڑا	چم	چڑا	چامڑا	چم

تقسیم یعنی سنسکرت کے ایسے الفاظ جو دوسری زبانوں میں بھی ملتے ہیں لیکن وہ بنیادی طور پر سنسکرت کے نہیں بلکہ وہ مقامی الفاظ جو سنسکرت میں شامل ہو گئے اس کی مثالیں ڈاکٹر چٹرجی کے حوالے سے میں اوپر دے آیا ہوں۔

یہاں پہنچ کر اچانک ایک دو سوال ذہن میں ابھرتے ہیں۔

- 1- جن زبانوں کو (پنجابی، ہندی، سندھی، بنگالی وغیرہ) ہند آریائی خاندان کی بولیاں کہا جاتا ہے، ان کی عمر کیا ہے؟
- 2- اگر آریوں کی آمد سے قبل یہاں کے باشندوں کی زبان سنسکرت نہیں تھی تو اس میں تبدیلی کا طریق کار کیا تھا؟
- 3- وہ کونسی ایسی طاقتور زبان تھی جس سے سنسکرت ایسی جامع و مکمل زبان متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکی؟

جان بجز کا خیال ہے کہ یہ زبانیں (پنجابی، ہندی وغیرہ) بہت قدیمی ہیں، اور ان میں وہ عناصر بھی شامل ہیں جو کلاسیکی سنسکرت میں نہیں ملتے۔ جے میور نے اپنی کتاب ”اور جہل سنسکرت ٹیکسٹ“ میں بہت سی مثالیں دی ہیں۔ میں ان میں پنجابی زبان کے الفاظ کا اضافہ کر کے نیچے لکھتا ہوں۔

سنسکرت	اردو	پنجابی
چتر	باب	بب
اور	پیٹ	ڈھڈ
بجی	ڈوٹا	ڈونا
پڑھنا	ڈھانچنا	ڈھکنا

اسی طرح ڈاکٹر ارنسٹ ٹرمپ نے اپنی کتاب ”سندھی زبان کی گرامر“ میں اس بات کو دہرایا ہے کہ اس میں غیر آریائی عناصر بہت ہیں۔ ان کا کہنا ہے کہ شاید ایک دن ایسا آجائے جب ان عناصر کا پتہ لگا لیا جائے کہ ایک آریائی زبان (سندھی) میں یہ عناصر کہاں سے آگئے۔ خیال ہے کہ یہ ان قدیم لوگوں کی زبانوں سے ہوں گے جن کا کھوج لگانا امر محال ہے لیکن قیاس ہے کہ وہ سنسکرت (جنہیں آج کل دراوڑ کہا جاتا ہے) زبانوں

سے ہو گا، جن کا اب نام و نشان نہیں ملتا اور وہ آریوں کی آمد سے قبل تمام ہندوستان پر چھائے ہوئے تھے۔ ڈاکٹر ٹرمپ کا خیال تھا کہ تین چوتھائی سندھی الفاظ جو ٹھڈ اور ڈھ سے شروع ہوتے ہیں وہ دراوڑوں کی یادگار ہیں۔

اسی طرح ڈاکٹر لسن نے مرہٹی زبان کی لغات کے دوسرے ایڈیشن کے دیباچہ میں اس امر کی طرف اشارہ کیا ہے کہ مرہٹی زبان میں سنسکرت الفاظ بہت کی بجائے صوتی اعتبار سے زیادہ قریب ہیں۔

مندرجہ بالا آراء کے ساتھ ساتھ ہم پروفیسر لسن کی رائے کو نظر انداز نہیں کر سکتے۔ وہ فرماتے ہیں کہ بہت سے الفاظ جو ہمیں (کالیڈاس وغیرہ کے ہاں) پراکرت کے معلوم ہوتے ہیں کوشش سے ان کا منج سنسکرت میں مل سکتا ہے تاہم میں یہ مانتا ہوں کہ کچھ الفاظ مقامی زبانوں سے بھی سنسکرت میں در آئے ہیں لیکن وہ کم تعداد میں ہیں۔ وہ ایک دوسری جگہ لکھتے ہیں کہ یہ زبانیں (پنجابی وغیرہ) قدیم زمانہ میں بھی موجودہ حالت میں قائم تھیں ان کا خیال ہے کہ سنسکرت کے دو خاندان ہیں ایک بہت قدیم یعنی پالی اور سنسکرت ڈراموں کی پراکرت اور دوسرا وہ خاندان جو ہمارے دیکھتے دیکھتے ہندی، پنجابی، سندھی وغیرہ میں بٹ گیا اور اپنے منبع سے اس کا تعلق بالکل منقطع ہو گیا۔ پالی وغیرہ سنسکرت کی بیٹیاں ہیں، اور پنجابی وغیرہ نواسیاں۔

عبدالغفور قریشی نے اپنی کتاب ”پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ“ میں مندرجہ ذیل مثالیں دے کر یہ واضح کیا ہے کہ پالی اور پنجابی آپس میں قریب ہیں۔

پنجابی	پالی	اردو ہندی
سنگ	سنگ	سینگ
دھ	دھ	دودھ
سٹھ	سٹھ	ساتھ

ڈٹھا	ڈٹھا	دیکھا
دی	دی	بھی
جی	جی	سیپ
اے	اے	آے

مندرجہ بالا طویل بحث سے یہ دو واضح نتائج اخذ کئے جاسکتے ہیں۔

1- ابھی تک یہ معلوم نہیں ہو سکا کہ پنجاب کی قدیم ترین زبان کونسی ہے کیوں کہ بڑیا وغیرہ سے دستیاب شدہ تحریریں نہیں پڑھی جاسکیں۔

2- اگر پنجابی ہند آریائی زبان ہے تو ہندی، سندھی وغیرہ اس کی بہنیں ہیں۔ اب

ہمیں دیکھنا ہے کہ کون سے ایسے الفاظ ہیں جو پنجابی زبان میں ملتے ہیں لیکن جن کا تعلق ہند آریائی خاندان سے نہیں ہے۔ تاریخی اعتبار سے کول ہیل، سنسکرت

قوموں کو یہاں کے قدیمی باشندے سمجھا جاتا ہے اور ان کی زبانوں کو منڈا خاندان کی زبانیں کہا جاتا ہے۔ اس لئے سب سے پہلے ان کا تقابلی جائزہ

پیش کرتا چاہئے لیکن بد قسمتی سے میں ان کا مطالعہ نہیں کر سکا اس لئے معذور ہوں۔ ان کے بعد دراوڑ خاندان یعنی تامل، تیلگو، ملیالم وغیرہ کی باری آتی

ہے۔ ان زبانوں میں کثرت سے ایسے الفاظ ملتے ہیں جو لہجہ کی خفیف سی تبدیلی کے بعد پنجابی زبان میں مستعمل ہیں۔ میں یہاں وہی الفاظ گنواؤں گا جن کے

متعلق ڈاکٹر کالڈویل نے اپنی کتاب ”دراوڑ زبانوں کی گرامر“ یا دوسرے محققین واضح کر چکے ہیں کہ یہ اصل دراوڑ الفاظ ہیں اور ان کا سنسکرت سے دور

کا بھی واسطہ نہیں: پتو (پتا۔ سوتا)، ولا (ولنا۔ گھیرنا)، ولگ (دل، خوبصورت) کنڈ (کنڈ، سوراخ)، کو (کوتا۔ پلانا)، چینی (صندوق)، کر (کمر۔ ہاتھ)، آنو (آہنا۔ کہنا)، کالا (چور)، مرنگو (سنگڑنا۔ سگڑنا)، مٹھا (مکھلا۔ پھلا)، آلا

(والا)، پڑ (بوڑھا) جیسے پنجابی میں بولتے ہیں۔ پڑیا ساک گیا وغیرہ وغیرہ۔ پر لطف کی بات یہ ہے کہ دراوڑ زبانوں میں ان الفاظ کی تمام حالتیں (اسم، صفت و مصدر وغیرہ) مستعمل ہیں لیکن ہمارے ہاں ایسا نہیں ہے۔

اس کے بعد دراوڑ خاندان کی ایک دوسری زبان براہوئی کے الفاظ گنواتا ہوں، جو پنجابی زبان میں بھی انہی معانی میں مستعمل ہیں، مثلاً کچھ (بغل) پنی (پنڈلی)، لڑ (جوتا)، لوڑ (ضرورت) لڈھ (موٹی کی غلاط) چھلا (انگوشی) تھوم (لمسن) جوار (کئی) توس (بدبو) وغیرہ وغیرہ۔ اگر کوشش کی جائے تو ہمیں اور بہت سے ایسے الفاظ مل جائیں گے جو دونوں زبانوں میں مستعمل ہوں اور شاید دونوں زبانوں کی گرامر میں بھی مشابہت مل جائے۔ مندرجہ بالا مثالوں سے یہ بھی واضح ہو گیا ہو گا کہ آریوں کی آمد سے پہلے یہاں دراوڑ قومیں آباد تھیں۔ ان میں سے کچھ لوگ تو طاقتور حریف سے جان بچا کر جنوبی ہندوستان کی طرف چلے گئے جو باقی بچے وہ آریوں میں گھل مل گئے اور حملہ آوروں کی زبان اختیار کر لی لیکن اپنی زبان کو بھی نہ بھلا سکے اور انہی کے نشانات اب الفاظ کی صورت میں ہم تک پہنچے ہیں۔

عابد علی عابد نے اپنے ایک مضمون میں پہلوی زبان کے الفاظ جو پنجابی زبان میں مستعمل ہیں، وہ یہ گنوائے ہیں: واج (واجک، آواز)، وات (دات، تختہ)، وا (وات، ہوا)، سونہ (سوکت، سم) ان کے علاوہ موری اور چنا بھی یعنی پہلوی میں مستعمل تھے لیکن عابد صاحب سے اس نظریہ سے مجھے اختلاف ہے کہ پنجابی زبان سنسکرت اور پہلوی کی درمیانی کڑی ہے۔ میرا خیال یہ ہے کہ یہ الفاظ ان دنوں کی یادگار ہیں جب ایرانی شاہنشاہوں نے مغربی پاکستان یعنی شمالی ہندوستان کے کچھ علاقے پر قبضہ کر لیا تھا جس کی طرف میں اوپر اشارہ کر آیا ہوں۔

اب پشتو باقی رہ گئی ہے۔ عبدالغفور قریشی صاحب کی تحقیق کے مطابق مازی

(بالائی منزل) پوڑی (سیڑھی) چندرا (قفل) لاؤن (سالن) گوانڈھی (پڑوسی) رمی، پیڑھا وغیرہ الفاظ پنجابی زبان میں پشتو سے لئے گئے ہیں۔ قریشی صاحب کی یہ تحقیق بھی قابل غور ہے کہ مرکزی پنجاب میں جو گلاب کو غلاب اور لکھنا کو لکھنا یعنی گ کی بجائے ہم غ اور کھ کی بجائے خ بولتے ہیں، افغان فارسی کے لہجہ کا اثر ہے۔ یہاں پنجابی زبان کے بقیہ اجزا یعنی فارسی، عربی اور انگریزی الفاظ کے متعلق اشارہ کرنے کی ضرورت نہیں کیونکہ ان زبانوں کے الفاظ کہیں کہیں اپنے تغیر شدہ اشکال کے باوجود آسانی سے پہچانے جاسکتے ہیں۔

